

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Είμαστε γυναίκες με τα ό(π)λα μας:
**Διεκδικήσεις και γυναικεία δικαιώματα στην
Ελλάδα τον 19^ο και τις πρώτες δεκαετίες
του 20^{ού} αιώνα**

Αθηνά Ασημακοπούλου

A.M.: 9982202000012

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Βάσια Λέκκα

Ιούνιος, 2024

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	5
Το ταξίδι της γυναικείας εκπαίδευσης: από την ανισότητα στην κατοχύρωση των πρώτων δικαιωμάτων	5
1.1. <i>ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ</i>	7
1.2. <i>Η ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΗΣ «ΞΕΧΩΡΙΣΤΗΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ</i>	11
1.3. <i>ΙΔΙΩΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΚΑΙ Η ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ</i>	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	26
Μέσα από (τα) κύματα: η πορεία της γυναικείας εργασίας	26
2.1. <i>ΧΩΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ</i>	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	39
Οι φωνές των γυναικών στο πλαίσιο της οικογένειας και της πολιτείας	39
3.1. <i>ΟΙΚΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ</i>	42
3.2. <i>«ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ» ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ</i>	45
3.3. <i>Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ</i>	48
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	53
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	55

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

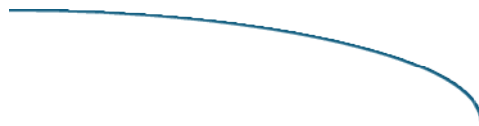
Η παρούσα εργασία εξετάζει την εξέλιξη των γυναικείων δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, μια περίοδο κατά την οποία οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες υπέστησαν σημαντικές αλλαγές. Οι γυναίκες άρχισαν να διεκδικούν δικαιώματα που μέχρι τότε θεωρούνταν, αποκλειστικά, προνόμια των ανδρών. Στόχος της εργασίας αυτής είναι να διερευνηθούν οι αλλαγές στη νομική κατάσταση που αφορούσε τις γυναίκες, η πρόσβασή τους στην εκπαίδευση, η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, η θέση τους στην οικογένεια, αλλά και ο αγώνας των πρώτων φεμινιστριών. Η εργασία χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο αφορά μια ιστορική αναδρομή για την εκπαίδευση των γυναικών και την πρόσβασή τους σε αυτήν, το δεύτερο αφορά την αδιάκοπη και εξαντλητική, αλλά περιορισμένων δυνατοτήτων, εργασία, και το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο μας εισάγει στον εσωτερικό κόσμο, στον κόσμο της οικογένειας, τη θέση των γυναικών σε αυτόν, και την κατάσταση που επικρατούσε στα σπίτια.

Όπως θα δούμε στο πρώτο κεφάλαιο, που θα μιλήσουμε για την εκπαίδευση, στην Ελλάδα, η θέση των γυναικών βελτιώθηκε σταδιακά με τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση, καθώς και με την προσφορά τους στην πνευματική, κοινωνική και οικονομική κίνηση του τόπου (π.χ., με περιοδικά όπως η *Θάλεια* και η *Ευρυδίκη*) (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 313). Τα νέα δεδομένα, με τη Βιομηχανική Επανάσταση, έφεραν τις κατάλληλες συνθήκες για αλλαγές στη θέση των γυναικών, και για ευκαιρίες προσφοράς τους σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, όπως θα δούμε εκτενέστερα. Και στον χώρο της εργασίας, το «φύλο» και η «φύση» ήταν αυτά που δημιουργούσαν ιδιαίτερες συνθήκες για τις γυναίκες. Ήταν αυτά που καθιστούσαν την εντατική εργασία επικίνδυνη για την υγεία των γυναικών. Στη «φύση» των γυναικών στηρίζονταν όσοι έλεγαν ότι οι γυναίκες πρέπει να υποτάσσονται, να οριοθετούνται εντός απαγορεύσεων, και να επιτηρούνται επειδή μειονεκτούσαν σωματικά και ηθικά (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 20). Για πολλά χρόνια, ο αποκλειστικός χώρος των γυναικών θεωρείτο ο οίκος. Τον οίκο συνήθιζαν, άνθρωποι όπως ο Ξενοφών Δ. Ζύγουρας, συγγραφέας και καθηγητής οικονομικών και εμπορικών μαθημάτων, που θα δούμε παρακάτω, να τον παρουσιάζουν ως εταιρεία ή συνεταιρισμό, όπου τα μέλη συνδέονταν με τον ιερό οικογενειακό δεσμό, την έμφυτη τάση και τα κοινά τους συμφέροντα. Γυναίκες και άνδρες θεωρούνταν ότι αλληλοσυμπλήρωναν τον οίκο. Οι άνδρες, λόγω της «φύσης» τους, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στο τρίτο κεφάλαιο, που θα μιλήσουμε για την οικογένεια, ήταν οι ισχυρότεροι, οι τολμηρότεροι, οι ικανότεροι στο «επιχειρείν», και γενικώς καταλληλότεροι για την εκτός του οίκου οικονομία, ενώ αντίθετα οι γυναίκες, λόγω της «φύσης» τους, προορίζονταν για την εντός του οίκου οικονομία (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 98).

Οι γυναίκες που διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους χαρακτηρίστηκαν «σουφραζέτες», λέξη που χρησιμοποιήθηκε με υποτιμητική έννοια για να κοροϊδέψει τις γυναίκες που έκαναν πορείες ζητώντας το δικαίωμα ψήφου. Αργότερα, με τα πρώτα κύματα του φεμινισμού, οι γυναίκες αυτές ονομάστηκαν Φεμινίστριες. Θα δούμε το έργο των φεμινιστριών σε όλα τα κεφάλαια, εστιάζοντας στο πώς πάλευαν για την εκπαίδευση, για την εργασία και για τη θέση τους στην οικογένεια. Ο λεγόμενος «ωραίος φεμινισμός» δεν απέβλεπε όμως στην κατάκτηση της ισότητας με τους άνδρες, αλλά στη διεύρυνση και στην

αναγνώριση του χώρου που παραχωρούνταν στις γυναίκες (Μπακαλάκη και Ελεγκμίτου, 1987: 198). Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι για πολλά χρόνια, ακόμη και οι γυναίκες που διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους και δεν έμεναν άπραγες, δεν αμφισβητούσαν τον προορισμό και το καθήκον των γυναικών ως σύνολο, που ήταν ο γάμος, η οικογένεια, και η φροντίδα παιδιών, ανδρών και σπιτιού.

Λέγοντάς τα αυτά, καταλαβαίνουμε ότι οι γυναίκες, για πολλά χρόνια, δεν είχαν το προνόμιο επιλογής. Ακόμη και όταν τους δόθηκαν ευκαιρίες στην εκπαίδευση ήταν περιορισμένες, και για πολλά χρόνια προσφερόμενες μόνο από ιδιωτικούς φορείς. Αντίστοιχα, όταν κατάφεραν να εισαχθούν στον χώρο εργασίας, οι ευκαιρίες τους σε αυτόν ήταν περιορισμένες, χωρίς να έχει εξαλειφθεί ο τελικός προορισμός τους, που δεν ήταν άλλος από την οικογένεια. Οποιαδήποτε άλλη ενασχόληση των γυναικών, εκτός από το εργοστάσιο, το νοικοκυριό, τον εκκλησιασμό και τη φροντίδα των παιδιών, θεωρείτο σπατάλη χρόνου και ηθικά ύποπτο (Σαλίμπα, 2002: 54). Κάποια ενδεικτικά ερωτήματα που θα εξετάσουμε παρακάτω: Ποιες ήταν οι κύριες μορφές ανισότητας που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες; Πώς εξελίχθηκαν τα γυναικεία δικαιώματα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα; Υπήρξε τελικά πρόοδος ή στασιμότητα; Αυτά, και πολλά παραπάνω, θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Το ταξίδι της γυναικείας εκπαίδευσης: από την ανισότητα στην κατοχύρωση των πρώτων δικαιωμάτων

Την περίοδο 1830-1893 θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε με τρεις λέξεις, όσον αφορά την εκπαίδευση των γυναικών: προβληματισμός, αναζητήσεις, πειραματισμοί. Ήταν μια περίοδος που δεν λαμβανόταν καμία ουσιαστική πρωτοβουλία για την εκπαίδευση των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 259), η οποία, βέβαια, κατέληξε στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1864-1936) το 1929, εξασφαλίζοντας ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης για αγόρια και κορίτσια, και καθιερώνοντας γυμνάσια θηλέων και αρρένων στις πόλεις, και μικτά στα χωριά (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 355-356). Η εκπαίδευση ήταν κάτι που δεν προσφερόταν στο γυναικείο φύλο, λόγω της «φύσης» του, όπως έτειναν να υποστηρίζουν οι περισσότεροι. Αυτός ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκπαίδευση στερούσε και ευκαιρίες, τόσο στο επαγγελματικό όσο και στο κοινωνικό πεδίο. Η εκπαίδευση των αγοριών καθοδηγούσε και την εκπαίδευση των κοριτσιών. Επί παραδείγματι, το 1864, χρονιά στην οποία καταργήθηκε το Διδασκαλείο των αρρένων λόγω του ότι κρίθηκε μη ικανοποιητική η λειτουργία του, καταργήθηκε από τον τότε Υπουργό Παιδείας, Κωνσταντίνο Λομβάρδο (1820-1888), και το αντίστοιχο των θηλέων (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 149). Η πρόσβαση στην εκπαίδευση, όσο δεδομένη και να ακούγεται σήμερα, σίγουρα δεν μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένη για τις γυναίκες τότε.

Φυσικά, δεν το δέχονταν όλες οι γυναίκες αυτό. Υπήρχε μια μερίδα γυναικών, που εμπνέονταν από τα πρώτα βήματα των κινημάτων της περιόδου, όπως οι σουφραζέτες, και οι οποίες προσπαθούσαν να «ξυπνήσουν» και τις υπόλοιπες, ώστε να διεκδικήσουν όλες μαζί τα δικαιώματά τους. Όπως υπογραμμίζοταν στο *Διδασκαλικό Βήμα*, τη δεκαετία του '30: «[...]Σπίτι θα πει ράφι για πάντα [...] κατώτερη θέση θα πει και μεταβολή της γυναίκας-προσωπικότητας σε γυναίκα-πράγμα [...] Να ζητήσετε νομική κοινωνική ισότητα, πολιτική ισότητα με τους άνδρες[...] να σας δοθούν όλες οι δυνατότητες να εξελίξετε τις ικανότητές σας» (Αβδελά, 1990: 187). Είναι χαρακτηριστικό ότι ήταν, κυρίως, οι μορφωμένες αστές, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, που διεκδίκησαν δικαιώματα για τις γυναίκες, περιοριζόμενες, βέβαια, σε αστικά και κοινωνικά δικαιώματα, όπως την εκπαίδευση (Αβδελά, 2006: 228). Αρκούσε, όμως, μία μερίδα γυναικών για να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους; Όπως είχε τονίσει ο Clifford H. Thurber: «*Η ιστορία δε γνωρίζει επίσημη εκπαίδευση, αλλά αντρική εκπαίδευση*» [*History knows no formal education, but male education*] (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 7). Όπως χαρακτηριστικά είχε πει ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798) αρκετά παλιότερα από τις σύγχρονες απόψεις που διατυπώσαμε παραπάνω,

αλλά με μια σημαντική φράση: «Όλοι, χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα [...]» (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 32).

1.1. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Για να πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι γυναίκες του μιλλέτ των Ρωμιών, εθνοτικά Ελληνίδες, χριστιανές υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βίωναν τον αποκλεισμό σε κοινωνικό επίπεδο. Ο αναλφαβητισμός χαρακτήριζε τον ελληνικό κόσμο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά πρόκειται για φαινόμενο που τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο αφορά τους πληθυσμούς της Ευρώπης αλλά και γενικότερα. Η υφαντική και το κέντημα ήταν η βασική απασχόληση και παιδεία των κοριτσιών, ενώ παράλληλα πολλές ήταν εκείνες που δούλευαν στον αγροτικό τομέα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 21). Φτάνοντας όμως στη δεκαετία του 1820, στο πλαίσιο και της Ελληνικής Επανάστασης, η εκπαίδευση θεωρήθηκε αναγκαιότητα για κάθε άνθρωπο. Εξάλλου, οι νέες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί με τη Γαλλική Επανάσταση και το πρόταγμα για «Ελευθερία-Ισότητα-Αδελφότητα», αλλά και με τη Βιομηχανική Επανάσταση, έθεσαν νέα ερωτήματα, νέους προβληματισμούς και νέες αναγκαιότητες για τη γυναικεία εκπαίδευση σε διεθνές επίπεδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας στις 27 Απριλίου 1822 αναφερόταν: *«Μην αμελήσετε την παιδεία των αγαπητών σας τέκνων, αρρένων τε και θηλέων, μην αγωνίζεσθε διά να τους αφήσετε κληρονομιά χρημάτων, αλλά δαπανήσατε μετά χαράς τα ευαπόβλητα χρήματα διά να τους προμηθεύσετε τον αληθή και άσυλο θησαυρό της παιδείας»* (Φουρναράκη, 1987: 14). Ο στερεοτυπικός λόγος, από την άλλη πλευρά, θεωρούσε τις γυναίκες πηγή κάθε ευτυχίας ή δυστυχίας των ανδρών και της οικογένειας (Φουρναράκη, 1987: 16). Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση αποτελεί παράδειγμα αυτού που ο Thomas H. Marshal αποκαλεί *«διαζύγιο μεταξύ κοινωνικών δικαιωμάτων και της ιδιότητας του πολίτη»* (Marshal, στο Αβδελά, 2006: 234).

Σαν αποτέλεσμα, από τη δεκαετία του 1860 και έπειτα, η εκπαίδευση των «θηλέων» έγινε πεδίο σύγκρουσης. Ξαφνικά, η εκπαίδευση μεταμορφώθηκε από κάτι το οποίο δεν δικαιούνταν οι γυναίκες, σε δικαίωμα, και από δικαίωμα σε καθήκον, διότι υποστηριζόταν ότι η εκπαίδευση πρέπει να προετοιμάσει τα κορίτσια για τα μελλοντικά καθήκοντα της συζύγου και της μητέρας (Αβδελά, 2006: 234-235). Ο Γρηγόριος Γ. Παπαδόπουλος (1819-1873), Έλληνας λόγιος και συγγραφέας του 19^{ου} αιώνα, στο *Περί γυναικός και Ελληνίδος* το 1866, δήλωνε ότι οι γυναίκες είναι ίσες με τους άνδρες διανοητικά και ψυχικά, αλλά διαφορετικές ως προς τη φυσιολογία που καθοριζόταν από τη βιολογική τους αποστολή, η οποία ήταν η μητρότητα. Ο Παπαδόπουλος έκανε αναφορά σε υστερική φύση, ευαισθησία οργάνων πέψης, λεπτότητα οστών, ευπάθεια νεύρων, για τις γυναίκες, και εκεί εναπόθετε όλες τις διακρίσεις προς αυτές (Φουρναράκη, 1987: 31-32). Μάλιστα, ο Παπαδόπουλος πίστευε ότι οι γυναίκες εμφανίζονταν διανοητικά «κατώτερες», επειδή είχαν αποκλειστεί από κάθε ανώτερη μόρφωση (Φουρναράκη, 1987: 32). Πράγματι, τον 19^ο αιώνα κυριαρχούσαν τα στερεότυπα ότι το γυναικείο μυαλό υστερούσε σε σχέση με το αντρικό και ότι οι γυναίκες διέθεταν καλή μνήμη και φαντασία, αλλά όχι κρίση (Φουρναράκη, 1987: 33). Θεωρούσαν ότι τα κορίτσια

δεν πρέπει να υποβάλλονταν σε υπερβολική διανοητική εργασία, καθώς κινδύνευε η υγεία τους και η αναπαραγωγική τους ικανότητα (Φουρναράκη, 1987: 52).

Γενικώς, ο 19^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας των προβληματισμών και των αμφιβολιών, λόγω των προβλημάτων της Μέσης Εκπαίδευσης των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 14). Τέθηκαν πολλαπλά ζητήματα προς προβληματισμό, όπως το αν έπρεπε οι κοπέλες να φοιτούν στο σχολείο ή να μορφώνονται στο σπίτι και κατά πόσο η ανώτερη εκπαίδευση τους προσέφερε βοήθεια ή τις απομάκρυνε από τα πραγματικά τους καθήκοντα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 260). Ο νομικός Νικόλαος Σαρίπολος (1817-1887) υποστήριζε ότι η εκπαίδευση απομάκρυνε τις νέες από τον αληθινό προορισμό τους και τα πραγματικά τους καθήκοντα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 261), που θεωρούνταν ακόμη η οικογένεια, η φροντίδα συζύγου, παιδιών και σπιτιού. Φυσικά, υπήρχαν ποικίλες αντιλήψεις, όπως είδαμε και παραπάνω. Για παράδειγμα, ο Νικόλαος Δραγούμης (1809-1879) δεν αποδεχόταν τις απόψεις του Σαρίπολου και επικρίθηκε γι' αυτό. Η άποψη του Ν. Δραγούμη χαρακτηρίστηκε από τον Χ. Νικολαΐδη Φιλαδέλφεια (1805-1889), μέλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ως «*μια αρχή ενάντια της προόδου, ενάντια του ανθρωπισμού*» (Φιλαδέλφεια, στο Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 262).

Για την Καλλιρρόη Παρρέν (1861-1940), μία από τις πρώτες Ελληνίδες φεμινίστριες που θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, οι γυναίκες εκπαιδεύονταν για να γίνουν πολίτες που «πολιτεύονταν» μέσα από εκπαιδευτικές, φιλανθρωπικές και εθνικές δραστηριότητες, και κατά δεύτερο λόγο μέσα από την επαγγελματική εργασία (Αβδελά, 2006: 240). Αντίστοιχα, ο δάσκαλος Νικόλαος Νικητόπουλος (1809-1861) μιλούσε με ενθουσιασμό για τη γυναικεία εκπαίδευση και ευχόταν να αυξηθούν τα σχολεία αυτά για το καλό της χώρας, καθώς θεωρούσε ότι η εκπαίδευση βοηθούσε τα παιδιά να ανατραφούν και να ανταποκριθούν σωστά στις υποχρεώσεις τους απέναντι στην πατρίδα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 42). Από την άλλη πλευρά, οι γονείς, τις περισσότερες φορές, προτιμούσαν, για τα κορίτσια τους, μετά το δημοτικό να επικεντρώνονται σε μια μόρφωση όπου προτεραιότητα είχαν οι ξένες γλώσσες, και κυρίως, τα γαλλικά (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 119).

Ταυτόχρονα, άνθρωποι, όπως ο Ξενοφών Δ. Ζυγουράς (γ. 1830), Έλληνας συγγραφέας, καθηγητής και λόγιος, υποστήριζαν ως απαραίτητη τη μόρφωση των κοριτσιών, αλλά επικεντρωμένη αποκλειστικά σε θέματα οικιακής οικονομίας και παιδαγωγίας, ενώ αντίστοιχα απέδιδαν την αποτυχία των γυναικών για ολοκλήρωση της «αποστολής» τους στην έλλειψη ή τις ατέλειες της γυναικείας εκπαίδευσης (Μπακαλάκη και Ελεγκμίτου, 1987: 100). Επικρατούσε έντονα η αντίληψη, όπως αυτή του Ζυγουρά, αλλά και της Σαπφούς Λεοντιάδος (1832-1900), Ελληνίδας λόγιας, παιδαγωγού και φεμινίστριας, ότι τα καθήκοντα «της οικοδέσποινας και μητέρας» ήταν το υπέρτατο χρέος των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία, και λόγω αυτού του χρέους κρινόταν απαραίτητη η παιδεία τους (Μπακαλάκη και Ελεγκμίτου, 1987: 111). Στο ίδιο πλαίσιο, η Αγλαΐα Λ. Πρεβεζιώτου (1906-1987) υποστήριζε: «*Η οικιακή οικονομία διδάσκει την καλή διοίκηση του οίκου [...] Η γυνή οφείλει να γνωρίζει να διευθύνει τον οίκον και να ανατρέφει τα τέκνα είναι ο προορισμός της [...]*» (Πρεβεζιώτου, στο Μπακαλάκη και Ελεγκμίτου, 1987: 112-113). Όλοι όσοι έγραφαν βιβλία με θέμα την οικιακή οικονομία, την εποχή εκείνη, αναφέρονταν στις βασικές γνώσεις για τη

συντήρηση και φροντίδα ενός σπιτιού και στο ημερήσιο πρόγραμμα της οικοδέσποινας. Συχνές ήταν ακόμη και οι αναφορές στα στοιχεία της προσωπικότητας μιας οικοδέσποινας, όπως ήταν η ευσέβεια, η πραότητα και η μετριοφροσύνη (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 113).

Πολλοί δεν δέχονταν καν προτάσεις, όπως αυτή που πρότεινε η Καλλιόπη Κεχαγιά (1839-1905), Ελληνίδα παιδαγωγός του 19^{ου} αιώνα, να τεθόταν σε προτεραιότητα η ιδιότητα «άνθρωπος» και για τις γυναίκες (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 153). Η έννοια «γυνή» συνέχιζε να επισκιάζει την έννοια «άνθρωπος», υπό την έννοια ότι οι γυναίκες είχαν πολύ συγκεκριμένο προορισμό, αμετάβλητο, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ότι είναι και αυτές άνθρωποι που δικαιούνταν να έχουν και δικαίωμα στην εκπαίδευση, την εργασία, την πολιτική, όπως αντίστοιχα είχαν οι άνδρες. Υπό αυτήν την προοπτική, οι συζητήσεις για το ζήτημα της μόρφωσης των γυναικών ήταν αλληλένδετες με την ανταπόκριση στα καθήκοντα του οίκου. Οι κύριες προτάσεις που αφορούσαν τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών προσαρμόζονταν στη «φύση» και την αποστολή των γυναικών (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 153). Επικρατούσε η άποψη ότι τα «πολλά γράμματα» προξενούν βλάβη στις γυναίκες παρά ωφέλεια (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 262). Ο Γ.Γ. Παππαδόπουλος, βέβαια, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, υποστήριξε ότι «[...] η όντως έξοχος μήτηρ είναι ικανή να οικονομήσει και τα εντός και τα εκτός του οίκου» (Παππαδόπουλος, στο Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 263). Ο απαξιωτικός λόγος δεν έλειπε από την πλειοψηφία των ανθρώπων, όπως ήταν οι αναφορές σε βιβλία καταλληλότερα για το γυναικείο φύλο (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 263). Ο Γ.Γ. Παππαδόπουλος, όμως, συνέχιζε να διατυπώνει βασικές γυναικείες διεκδικήσεις (π.χ., ανάγκη για ενεργή συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση και τη λειτουργία των Παρθεναγωγείων), που άρχισαν να συνειδητοποιούνται από τις Ελληνίδες πολύ αργότερα, και κυρίως με τον αγώνα της Καλλιρρόης Παρρέν, που θα δούμε παρακάτω (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 264).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, αναπτύχθηκε έντονο ενδιαφέρον για το παιδί και άρχισε να αντιμετωπίζεται διαφορετικά, ως ένα πλάσμα αθώο, με ιδιαίτερη ψυχοσύνθεση που χρειαζόταν προστασία (Φουρναράκη, 1987: 50). Αυτό ενέτεινε την ήδη υπάρχουσα προστασία προς τα κορίτσια. Συνέχιζαν να θεωρούν ότι η εκπαίδευση τα κάνει να «[...]βγαίνουν από τον δρόμο τους τον ίσιο και παραστρατίζουν» (Φουρναράκη, 1987: 70). Δίνουμε ένα παράδειγμα από την εφημερίδα *Ο Νουμάς* από τη στήλη «ΠΑΝΩΡΙΑ. Γράμματα στην εξαδέλφη μου». Η Αγνούλα μόλις έμαθε τα στοιχειώδη σταμάτησε το σχολείο: «Δεν θα αφήσουμε κανένα δασκαλικό χέρι να αγγίζει την ψυχή τη διάφανη του παιδιού μας. Ό,τι μάθει στο σπίτι του πατέρα της κανείς δεν θα σταθεί ικανός να της το μάθει» (Φουρναράκη, 1987: 70). Αν, λοιπόν, το κορίτσι, η μελλοντική μητέρα, κινδύνευε να μην αποκτήσει τη συνείδηση του προορισμού της, καλύτερα να έμενε εκτός παρθεναγωγείου, σε αντίθεση με τα αγόρια που δεν νοούταν να μείνουν έξω από την παραγωγή και τα καθήκοντα του πολίτη (Φουρναράκη, 1987: 70).

Μονάχα η Καλλιρρόη Παρρέν ζήτησε, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κάποια άλλη διέξοδο, πέρα από τη μέχρι τότε περιορισμένη εκπαίδευση για μια «καλή οικοδέσποινα» και μια «μελλοντική δασκάλα», προβάλλοντας το δικαίωμα των γυναικών στον «βιοποριστικό αγώνα». Φυσικά ό,τι πρότεινε (π.χ., δημιουργία επαγγελματικών δημοτικών σχολών, άλλες τάξεις στο δημοτικό, κ.λπ.) δεν έγινε δεκτό

(Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 156). Την ίδια στιγμή, ο Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956) έκανε λόγο στο βιβλίο *Κρυφό Σκολειό* (1911) για την ανάγκη να διδαχτούν «τι καθήκον έχουμε ως Έλληνες και ως πολίτες, ως Ελληνίδες και ως μητέρες», συνδέοντας φανερά τους άνδρες με την ιδιότητα του πολίτη και τις γυναίκες με την ιδιότητα της μητέρας, τονίζοντας παράλληλα: «[...] Ο κύκλος όπου μπορεί να δράσει ένα κορίτσι φαίνεται στενός και περιορισμένος. Φαίνεται στενός αλλά δεν είναι, αφού πεδίο δράσεως έχει την οικογένεια και η επίδρασις της οικογένειας στην κοινωνία είναι μεγάλη» (Δελμούζος, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 166-167). Καταλήγουμε, λοιπόν, στο ότι η εκπαίδευση των γυναικών θεωρείτο πολυτέλεια περιττή, αλλά και επικίνδυνη (Σαλίμπα, 2002: 210). Δύο από τις φράσεις-στερεότυπα που είχε εντοπίσει η Αύρα Θεοδωροπούλου (1880-1963), Ελληνίδα μουσικός, κριτικός και αγωνίστρια, ήταν οι εξής: «*Τα γράμματα δε χρησιμεύουν στο κορίτσι παρά μόνο για την ευκολότερη ανταλλαγή ραβασακίων*», και «*Η γυναίκα και έτσι παραέχει σηκώσει κεφάλι. Γιατί να της δώσουμε και άλλα όπλα;*» (Θεοδωροπούλου, στο Σαλίμπα, 2002: 210). Δεν γνωρίζουμε απόψεις γυναικών για τη μόρφωσή τους, διότι η μη εγγραμματοσύνη τους δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε το κατά πόσο είχαν αντιληφθεί την αναγκαιότητα και τη χρησιμότητα της μόρφωσης (Σαλίμπα, 2002: 210).

Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο υπήρχε ανάγκη για διεύρυνση των στόχων της γυναικείας εκπαίδευσης (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 148). Παρόλο που εκφράζονταν επιθυμίες για αλλαγές στη γυναικεία εκπαίδευση, όπως στο *Διεθνές Συνέδριο Γυναικών* στη Στουτγάρδη το 1904, όπου συγκεντρώθηκαν γυναίκες από διάφορα μέρη του κόσμου για να συζητήσουν, να αναδείξουν τις ανισότητες και να διατυπώσουν αιτήματα για την ισότητα και τα δικαιώματα των γυναικών, οι απόψεις παρέμεναν, για πολλά χρόνια ακόμη, αρχαιότροπες (για παράδειγμα, εστίαση στη φροντίδα του άντρα και του πατέρα) (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 151). Τα χρόνια περνούσαν και ο κύριος προβληματισμός διαφοροποιήθηκε και δεν αφορούσε πια το αν η εκπαίδευση γενικά ήταν απαραίτητη, αλλά το ποιο είδος εκπαίδευσης ήταν πιο κατάλληλο για τις κοπέλες. Το 1930, μία παιδαγωγός παρατήρησε ότι η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, με βάση όσα αναγνωρίστηκαν στο Συνέδριο (1904), «*[δ]εν πρέπει να είναι όμοια με των αγοριών, αλλά στενότερη [...] ως προς τον σκοπό [...] και ως προς την χρονική έκταση*» (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 155). Το σίγουρο πλέον ήταν ότι η εκπαίδευση που αφορούσε την προετοιμασία οικοδέσποινας και μητέρας δεν ικανοποιούσε (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 351-352). Υπήρχαν δύο κατευθύνσεις: η μία αφορούσε άνδρες παιδαγωγούς που διαφοροποιούσαν την εκπαίδευση των κοριτσιών και την περιόριζαν στα στενά πλαίσια μητέρας-οικοδέσποινας, και η άλλη αφορούσε γυναίκες που δεν ικανοποιούνταν με τη λύση αυτή και ζητούσαν ουσιαστική εκπαίδευση που να τους εξασφαλίζει πιο πλατιά συμμετοχή στον επαγγελματικό τομέα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 353).

1.2. Η ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΗΣ «ΞΕΧΩΡΙΣΤΗΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

Ας δούμε τώρα συγκεκριμένα ποιοι ήταν τελικά αυτοί οι φορείς που βοήθησαν στην ανέλιξη και προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης στη διάρκεια του 19^{ου}, αλλά και του 20^{ου} αιώνα, ποιοι λειτούργησαν ως εκπρόσωποι και διαμεσολαβητές της εκπαίδευσης, ποιοι στάθηκαν εμπόδιο, ποιες εξελίξεις υπήρξαν, ποιες ήταν οι οπισθοδρομήσεις, αλλά και οι δυσκολίες μέσα σε όλη αυτήν την προσπάθεια διεκδίκησης δικαιωμάτων των γυναικών. Η Πελοποννησιακή Γερουσία, με τη διακήρυξη της 27^{ης} Απριλίου 1822, που είδαμε παραπάνω, παρότρυνε τους γονείς να φροντίζουν για την εκπαίδευση των παιδιών τους, τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 40). Η διακήρυξη αυτή έγινε πράξη το 1825 από τη Φιλόμουσο Εταιρεία, με την ίδρυση του πρώτου σχολείου για κορίτσια στην Αθήνα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 40-41). Το σχολείο αυτό ήταν το πρώτο οργανωμένο σχολείο μετά την Επανάσταση και ονομάστηκε «*Παρθενών*» ή αλλιώς «*Σχολείον του Παρθενώνος*», λόγω της περιοχής στην οποία βρισκόταν (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 41-42). Άλλα κέντρα στα οποία ιδρύθηκαν τα πρώτα σχολεία θηλέων ήταν η Ερμούπολη, η Αίγινα, το Ναύπλιο και το Άργος (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 36).

Την περίοδο αυτή ιδρύονταν σχολεία από ιδιώτες – για παράδειγμα, η Ελένη Δανέζη (1808-1872) ιδρύει τη «*Γυναικεία Σχολή*» στο Ναύπλιο στις 17 Απριλίου 1828, η οποία συγκεντρώνει 33 μαθήτριες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 49). Το 1829 εγγράφηκαν και παρέμειναν μαθήτριες στα Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία των αγοριών, σε υψηλότερα ποσοστά στα νησιά (288 μαθήτριες/22,5%) και χαμηλότερα στην ηπειρωτική Ελλάδα (74 μαθήτριες/11,6%), (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 47). Σε απόλυτα ποσοστά, βέβαια, οι μαθήτριες το 1829 ήταν ελάχιστες. Ήταν σημαντικό, όμως, το γεγονός ότι σε μια τόσο πρώιμη εποχή, κάτω από δύσκολες συνθήκες, υπήρχαν γονείς που ενδιαφέρονταν να δώσουν στα κορίτσια τους ανώτερη μόρφωση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 58). Αντίθετα, υπήρχαν και γονείς που δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο λόγω του γεγονότος ότι δεν είχαν τα υλικά μέσα, όπως ενδύματα, υποδήματα, βιβλία, ενώ συνέχιζαν να μην θεωρούν τη μόρφωση απαραίτητη, αλλά περιττή (Σαλίμπα, 2002: 210). Τα λιγιστά παιδιά, τα οποία έστελναν οι γονείς τους στο σχολείο, μάθαιναν λίγη ανάγνωση και γραφή, και έπειτα τα απέσυραν για να δουλέψουν για ενίσχυση του οικογενειακού ταμείου (Σαλίμπα, 2002: 210). Μετά την Ελληνική Επανάσταση, όπως είναι επόμενο, υπήρξαν διάφορα προβλήματα που χρειάζονταν άμεση επίλυση, για να υλοποιηθούν οι προσδοκίες του έθνους σχετικά με την εκπαίδευση, αλλά και χρήματα, διοικητική οργάνωση και ειρηνικές συνθήκες στην κοινωνία. Η κυβέρνηση Καποδίστρια ήρθε τότε να σώσει, εν μέρει, την κατάσταση, φροντίζοντας για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, με το διάταγμα της 12^{ης} Ιουλίου 1830, εδραιώνοντας με αυτό την επίσημη μέθοδο διδασκαλίας, την αλληλοδιδασκτική μέθοδο με την οποία ένας δάσκαλος δίδασκε εκατοντάδες παιδιά με τη βοήθεια των πιο προχωρημένων μαθητών του (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 44). Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που τα χρόνια του Καποδίστρια άρχισε να αναπτύσσεται η γυναικεία εκπαίδευση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 46-47).

Οι Φαναριώτισσες, που είχαν εγκατασταθεί στο ελληνικό κράτος, βοήθησαν σημαντικά στην ίδρυση σχολείων θηλέων και επηρέασαν τη γυναικεία εκπαίδευση, αφού θεωρείτο η πιο πνευματικά καλλιεργημένη

ομάδα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Ραλλού Καρατζά και η Ρωξάνη Σούτζου που μετέτρεψαν τα σπίτια τους σε φιλολογικά σαλόνια και πρωτοστατούσαν στην πνευματική ζωή της Αθήνας τα πρώτα χρόνια μετά το 1830 (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 39). Στην Αθηναϊκή κοινωνία πλέον κυριαρχούσαν οι Φαναριώτες και οι Φαναριώτισσες, και το κράτος είχε εναποθέσει την ευθύνη της γυναικείας εκπαίδευσης αποκλειστικά σε ιδιωτική πρωτοβουλία (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 39). Η γυναικεία εκπαίδευση οργανώνεται, όπως θα δούμε, με δυτικά πρότυπα, αφού τα τρία πρώτα «ανώτερα» σχολεία των κοριτσιών ιδρύθηκαν από μη Έλληνες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 39).

Το πρώτο βήμα για τη συστηματοποίηση της εκπαίδευσης των κοριτσιών έγινε με το νομοθετικό διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου του 1834 «*Περί διδασκάλων εν γένει και δημοτικών σχολείων*», με το οποίο αποφασίστηκε να ιδρυθούν δημοτικά σχολεία τετραετούς φοίτησης, με υποχρεωτική και δωρεάν φοίτηση, αλλά σε ξεχωριστά κτίρια για αγόρια και κορίτσια, και δασκάλες για αυτά των κοριτσιών. Τα σχολεία παρείχαν διαφορετικά μαθήματα για τα δύο φύλα. Λόγω όλων αυτών προέκυψαν οικονομικά προβλήματα, διότι το κράτος δεν διέθετε τους κατάλληλους πόρους ώστε να στηρίζει τις υποδομές, ενώ παράλληλα υπήρχε και έλλειψη διδασκαλισσών στη χώρα τον 19^ο αιώνα (Σαλίμπα, 2002: 205· Φουρναράκη, 1987: 22). Επίσης, δεν φάνηκε να τηρούνταν το νομοθετικό διάταγμα, που αναφέρθηκε παραπάνω, καθώς η εκπαίδευση στην πράξη δεν ήταν δωρεάν, αλλά ούτε και η γραφική ύλη, τα ενδύματα, τα βιβλία κ.λπ., καθιστώντας ακόμη απαραίτητο ένα ικανοποιητικό οικονομικό υπόβαθρο της οικογένειας για να μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση (Σαλίμπα, 2002: 205). Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το 1911 οι γονείς των μαθητών πλήρωναν στο δημοτικό ταμείο 10-50 λεπτά ως δίδακτρα (Σαλίμπα, 2002: 205).

Το 1836, η μέση εκπαίδευση διαιρέθηκε σε δύο κύκλους: το Ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο. Τα Ελληνικά σχολεία προετοιμάζαν τους μαθητές για το Γυμνάσιο, και ο σκοπός του Γυμνασίου ήταν η προετοιμασία των μαθητών για το Πανεπιστήμιο. Όμως, τα Ελληνικά σχολεία και τα Γυμνάσια προορίζονταν αποκλειστικά για αγόρια (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 68-69). Η γυναικεία εκπαίδευση υπήρχε παράλληλα, αλλά συνέχισε στην ειδική κατεύθυνση με τα Ανώτερα Σχολεία Κορασιών, τα οποία λειτουργούσαν ιδιωτικά τον 19^ο αιώνα και δεν είχαν σχέση με την εκπαίδευση που λάμβαναν τα αγόρια, καθώς αποτελούσαν έναν θεσμό αμέσως μετά τη δημοτική εκπαίδευση και πολύ κοντά σε αυτήν, χωρίς να σχετίζονται με τη μέση εκπαίδευση των αγοριών και τα Διδασκαλεία (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 79). Σκοπός των σχολείων των κοριτσιών ήταν η εκπαίδευσή τους για να γίνουν καλές οικοδέσποινες και, ενδεχομένως, δασκάλες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 69). Εν συνεχεία, το 1836, ιδρύθηκε στην Αθήνα το Κυριακό Σχολείο των Τεχνών (το μετέπειτα Πολυτεχνείο). Παρείχε τεχνική εκπαίδευση και στοιχειώδη μόρφωση στους άνδρες, παρόμοιο με το Κυριακό Σχολείο των κοριτσιών, με τη διαφορά ότι τα έξοδα για το Σχολείο των αγοριών τα είχε αναλάβει το κράτος και οι δωρεές των βιομηχάνων, ενώ των κοριτσιών τα είχαν αναλάβει, για μια ακόμη φορά, ιδιωτικοί φορείς και φιλανθρωπικές πηγές (Σαλίμπα, 2002: 214). Η διδασκαλία παρέχονταν δωρεάν και στα δύο (Σαλίμπα, 2002: 215).

Το 1837, ο αριθμός των Ελληνίδων που αναζητούσαν ανώτερη μόρφωση δεν έφτανε ούτε τις εκατό. Η συνεκπαίδευση, δηλαδή η εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών κάτω από την ίδια στέγη και μέσα

στην ίδια τάξη, αποτέλεσε επίσης θέμα προς προβληματισμό και επίλυση, περνώντας από διάφορα στάδια, όπως ήταν και αυτό της απαγόρευσής της. Στις 10 Σεπτεμβρίου 1852, απαγορεύτηκε η συνεκπαίδευση, ακόμη και στα νηπιαγωγεία, από τον τότε Υπουργό Σταύρο Βλάχο (1802-1864) (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 282-283). Φυσικά, η απαγόρευση της συνεκπαίδευσης όξυνε το πρόβλημα της γυναικείας εκπαίδευσης, καθώς το κράτος δεν είχε το οικονομικό υπόβαθρο να στηρίξει διαφορετικά κτήρια για αγόρια και για κορίτσια, και αποφάσισε να δώσει τη μέγιστη προσοχή και δαπάνη του στην εκπαίδευση των αγοριών, ενώ αμελείτο αυτή των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 106-107· Φουρναράκη, 1987: 22).

Μία από τις παλαιότερες μορφές εκπαίδευσης στην Ελλάδα, που λειτουργούσε συνήθως σε αγροτικές περιοχές και μικρά χωριά, ήταν τα Διδασκαλεία. Ήταν ένας μικρός εκπαιδευτικός οργανισμός, συχνά συνδεδεμένος με την τοπική εκκλησία, όπου ο δάσκαλος δίδασκε κυρίως ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και βασικές αρχές της χριστιανικής θρησκείας. Αυτό αποτελούσε για πολλά χρόνια τη μοναδική διέξοδο των γυναικών που είχαν κάποιες φιλοδοξίες. Εξάλλου, όπως έχει ήδη διαφανεί, το μοναδικό επάγγελμα στο οποίο μπορούσαν να σταδιοδρομήσουν οι γυναίκες ήταν αυτό της δασκάλας (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 9). Γι' αυτό και η εκπαίδευση των κοριτσιών θεωρείτο ξεχωριστή κατηγορία· γεγονός που γίνεται φανερό από τα δεδομένα του Υπουργείου Παιδείας το 1853, το οποίο χώριζε τα σχολεία σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη περιελάμβανε την ανώτερη και την ανώτατη εκπαίδευση, που ήταν το Γυμνάσιο, το Ελληνικό Σχολείο και το Πανεπιστήμιο, των αγοριών. Η δεύτερη περιελάμβανε τη μέση εκπαίδευση, που ήταν το Δημοτικό Σχολείο των αγοριών και το Διδασκαλείο. Και η τρίτη, η ξεχωριστή κατηγορία των κοριτσιών, περιελάμβανε ιδιωτικά σχολεία, που ήταν και τα μόνα που προσφέρονταν για τα κορίτσια για πολλά χρόνια, όπως το Αρσάκειο και τα ιδιοσυντήρητα σχολεία για κορίτσια (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 124-125). Το 1855 εξισώθηκαν για πρώτη φορά τα δευτεροβάθμια σχολεία των κοριτσιών με εκείνα των αγοριών, και χαρακτηρίστηκαν επίσημα Ελληνικά σχολεία. Παρά την εξίσωση αυτή ουσιαστική σύγκριση δεν μπορούσε να υπάρξει, γιατί ο σκοπός των δημοτικών σχολείων των κοριτσιών, παρέμενε η μόρφωση της «οικοδέσποινας», ενώ ο σκοπός των σχολείων των αγοριών ήταν ευρύτερος (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 129). Από το 1837 έως το 1858, τα δημοτικά σχολεία των κοριτσιών εξελίχτηκαν σταδιακά, περνώντας στην κατηγορία των ιδρυμάτων μέσης εκπαίδευσης, των Ελληνικών σχολείων (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 127). Μετά το 1861, τα Δημοτικά σχολεία Κορασίων εντάχθηκαν επίσημα πια στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης.

Παρόλα αυτά, οι δυνατότητες για ανώτερη εκπαίδευση συνέχισαν και τη δεκαετία του 1860 να ήταν περιορισμένες και να αφορούσαν περισσότερο κοπέλες από μεγάλα αστικά κέντρα. Για παράδειγμα, το 1867, δύο μαθήτριες από τη Σκύρο έδωσαν εξετάσεις στο Ελληνικό σχολείο των αγοριών και πέτυχαν. Το Υπουργείο όμως δεν ενέκρινε την εγγραφή τους (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 227-228). Έτσι, λόγω των ελάχιστων ευκαιριών που προσφέρονταν στις γυναίκες, τα ποσοστά αναλφαβητισμού ήταν μεγάλα. Στην απογραφή του πληθυσμού του 1870, επί συνόλου 1.437.026 κατοίκων, εγγράμματοι θεωρήθηκαν οι 251.483, εκ των οποίων οι 207.129 ήταν άνδρες και μόνο οι 44.531 γυναίκες, που αντιστοιχούσε σε

ποσοστό μη εγγραμματοσύνης 92,60% για τις γυναίκες και 67% για τους άνδρες (Σαλίμπα, 2002: 206). Το 1874 από τους 10.854 μαθητές, οι μαθήτριες ήταν μόλις 1.227, δηλαδή το 11,3% (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 238).

Όπως ήδη αναφέραμε, η απαγόρευση της συνεκπαίδευσης το 1852, από τον Υπουργό Βλάχο, είχε δημιουργήσει μεγάλο πρόβλημα, και σίγουρα αποτελούσε μέρος του προβλήματος της μη εγγραμματοσύνης. Το πρόβλημα αυτό άρχισε να αντιμετωπίζεται γύρω στα 1880 στον Ελλαδικό χώρο, υπό μία προοδευτική σκοπιά. Ο Κωνσταντίνος Φρειδερίκος (1817-1892), Έλληνας λόγιος, ιστορικός και συγγραφέας του 19^{ου} αιώνα, το 1877, παρατήρησε ότι τα αγαθά της εκπαίδευσης δεν διανέμονταν ισάξια «εις αμφοτέρα τα φύλα» και έτσι πρότεινε την επαναφορά της συνεκπαίδευσης (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 284-285). Τα στοιχεία της απογραφής του 1879 συνέχιζαν να μαρτυρούσαν αισθητή διαφορά στα ποσοστά αναλφαβητισμού ανδρών-γυναικών, με τα ποσοστά αναλφαβητισμού να κυμαίνονταν σε 69% για τους άνδρες και σε 93% για τις γυναίκες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 231-232). Εξάλλου, την περίοδο 1862-1879, τα κορίτσια αποτελούσαν το 1/5 του συνόλου των μαθητών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 236-238). Τη δεκαετία του 1880, η όλη αρνητική στάση απέναντι στη συνεκπαίδευση, άρχισε σταδιακά να μεταβάλλεται, και τελικά η πρόταση καθιέρωσης της συνεκπαίδευσης του Φρειδερίκου το 1877, καθιερώνεται με την εγκύκλιο 958 της 12^{ης} Φεβρουαρίου 1887 (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 285).

Η δεκαετία του 1880, αλλά και τα επόμενα χρόνια μετά από αυτήν, έφεραν προόδους και αλλαγές. Μια από τις αλλαγές ήταν ότι ο όρος «Παρθεναγωγεία» αντικατέστησε μετά το 1880 τα μέχρι πρότινος «Δημοτικά σχολεία κορασιών» (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 203-204), καθιστώντας το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο»/«Διδασκαλείο» ως την πρώτη ευκαιρία πρόσβασης μαθητριών στην ανώτερη εκπαίδευση. Σε αυτό διεύθυναν, αλλά και δίδασκαν, στις ανώτερες τάξεις γυναίκες, όπως η Αικατερίνη Χρηστομάνου (1842-1916) και η Κεχαγιά, οι οποίες είχαν λάβει ανώτερη μόρφωση, και συγκεκριμένα η Χρηστομάνου στη Βιέννη, και η Κεχαγιά στο Παρθεναγωγείο Hill, στο Αρσάκειο, και εν συνεχεία στο Λονδίνο. Ήταν οι πρώτες Ελληνίδες εκπαιδευτικοί μέσης παιδείας (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 208). Διάφοροι είναι οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν για να χαρακτηρίσουν τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης (π.χ., Ελληνικά σχολεία, Γυμνάσια, Εμπορικά σχολεία, Διδασκαλεία κ.λπ.). Παρά την πρόοδο, όσον αφορά την συνεκπαίδευση και τα Παρθεναγωγεία, τα έτη από το 1861 έως το 1893 συνέχιζαν, τα ποσοστά φοίτησης αγοριών και κοριτσιών, να έχουν μεγάλη απόσταση.

Όλα τα μαθήματα των κοριτσιών προσανατολιζόνταν και προσαρμόζονταν στις απαιτήσεις του «σπιτιού» και της αποστολής τους σε αυτό, με σκοπό να τις προετοίμαζαν για τα γυναικεία «καθήκοντά» τους, όπως ήταν το μάθημα της οικιακής οικονομίας, της ραπτικής, της μαγειρικής και της ανθοκομίας (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 8-9). Το περιεχόμενο της οικιακής οικονομίας εξαρτιόταν και διαφοροποιείτο ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν οι κοπέλες που το διδάσκονταν (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 10). Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τον 19^ο αιώνα, η εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν στραμμένη ξεκάθαρα στις απαιτήσεις του γυναικείου προορισμού που αναγόταν σε ιδιότητες που θεωρούνταν έμφυτες, βιολογικές και ψυχολογικές των γυναικών, με τη «φύση» τους να ήταν

το στοιχείο που απαγόρευε την πρόσβαση των κοριτσιών σε μια πιο ουσιαστική σχολική γνώση, αντίστοιχη των αγοριών (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 259). Πέρα από τη φύση, καθοριστικός, βέβαια, ήταν και ο παράγοντας της κοινωνικής τάξης των γυναικών, καθώς ήταν εκείνος που καθόριζε σε μεγάλο βαθμό αν θα είχαν τη δυνατότητα για συνέχιση των σπουδών τους μετά το δημοτικό (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 260). Η γενικότερη μόρφωση της οικοδέσποινας, των αστικών και εύπορων στρωμάτων, περιελάμβανε μαθήματα, όπως ήταν οι ξένες γλώσσες, η μουσική, η ζωγραφική και ο χορός (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 223-224). Παράλληλα με αυτού του είδους τη μόρφωση, τα Παρθεναγωγεία φρόντιζαν να προετοιμάζουν κατάλληλα τις μαθήτριες, των οποίων οι οικογένειες μπορούσαν να το στηρίξουν οικονομικά, για εξετάσεις για το δίπλωμα της δασκάλας (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 226).

Βασικό μάθημα της εκπαίδευσης των γυναικών, στο Γυμνάσιο Κοριτσιών, ήταν η οικιακή οικονομία. Θεωρούσαν αναγκαιότητα το να διδάσκουν τις γυναίκες μαθήματα, όπως η οικιακή οικονομία και η μαγειρική, ώστε να ανταποκρίνονταν καλύτερα στα καθήκοντά τους (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 86). Αξίζει να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο την *Πραγματεία* της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916), Ελληνίδας συγγραφέως και παιδαγωγού, το οποίο ήταν το πρώτο βιβλίο οικιακής οικονομίας που κυκλοφόρησε το 1871, και απευθυνόταν αποκλειστικά σε γυναίκες (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 86). Η *Πραγματεία* περιείχε μια εκπαιδευτική προσέγγιση που στόχευε στην παροχή πρακτικών και επαγγελματικών δεξιοτήτων στις νέες γυναίκες, προετοιμάζοντάς τες τόσο για την προσωπική τους ζωή όσο και για την επαγγελματική τους ανάπτυξη. Το βιβλίο αυτό είχε στόχο να ενισχύσει την κοινωνική και οικονομική θέση των γυναικών, παρέχοντάς τους τα απαραίτητα εργαλεία για την αυτονομία και την ανεξαρτησία τους, ενώ περιείχε γνώσεις σχετικά με τη θέρμανση, τον φωτισμό δωματίων, τα προσόντα των οικοδεσποινών, την προστασία από κρυολογήματα, τη φροντίδα των αρρώστων, κ.ά., που θεωρούντο απαραίτητες γνώσεις για τις γυναίκες, με σκοπό να φροντίζουν όσο καλύτερο μπορούν τα μέλη της οικογένειάς τους, για τα οποία ήταν υπεύθυνες (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 88).

Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται φανερό ότι τα μαθήματα για τα κορίτσια προσαρμόζονταν με βάση το ιδεώδες της άξιας νοικοκυράς, ενώ για τα αγόρια με βάση τον ρόλο του καλού εργαζόμενου (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 172). Άξιο αναφοράς, όσον αφορά τα μαθήματα, είναι και το ότι κάποιες φορές τα κορίτσια μπορεί να έκαναν μαθήματα χειροτεχνιών παρόμοια με των αγοριών, όπως η χαρτοκολλητική, η χαρτοκεντητική, η ψαθοπλεκτική και η πλαστική, αλλά ποτέ αντίστροφα (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 171). Ο κύριος λόγος εκπαίδευσης των κοριτσιών εκείνα τα χρόνια παρέμενε το να γίνουν δασκάλες στο μέλλον. Υπήρχε όμως ποιοτική διαφορά ανάμεσα στις σπουδές «δασκάλου» και «δασκάλας». Το Διδασκαλείο των αγοριών είχε πιο πυκνό πρόγραμμα, ενώ το Διδασκαλείο των κοριτσιών καλυπτόταν από μαθήματα, όπως τα γαλλικά, τα οποία δεν διδάσκονταν καθόλου τα αγόρια, αλλά θεωρείτο μάθημα με ιδιαίτερη βαρύτητα για τα κορίτσια. Την εποχή στην οποία αναφερόμαστε δεν επρόκειτο για την «εκπαίδευση των κοριτσιών», αλλά για την «εκπαίδευση της δασκάλας και της οικοδέσποινας» (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 153-155). Η γυναικεία εκπαίδευση θεωρείτο κάτι το ιδιαίτερο, κάτι που γινόταν δεκτό ως προετοιμασία για την εκπλήρωση του γυναικείου προορισμού (σύζυγος, μητέρα, οικοδέσποινα), με

βασικό επιχείρημα τη «φύση» των γυναικών και το γεγονός ότι έπρεπε να μείνουν κοντά σε αυτήν (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 18-19), όπως είδαμε και παραπάνω. Μαθήματα, όπως ραπτική, πλέξιμο, κέντημα, εργόχειρα, γλώσσες, συμπεριλήφθηκαν στο πρόγραμμα από τα πρώτα χρόνια και δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση σε αυτά.

Από το 1880, ο κύκλος της επιστημονικής εκπαίδευσης διευρύνθηκε. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του πανεπιστημίου της Σορβόνης, όπου έγιναν δεκτές οι πρώτες Ελληνίδες φοιτήτριες για σπουδές φιλολογίας και ιατρικής. Η Σεβαστή Καλλισπέρη (1858-1953) ήταν μία από τις γυναίκες που άνοιξε τον δρόμο στις γυναίκες της εποχής για ανώτερες σπουδές, καθώς αποφοιτώντας από τη σχολή Hill το 1885 προχώρησε στην εγγραφή της ως φοιτήτρια φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Σορβόνης, από όπου αποφοίτησε το 1891. Την ίδια περίοδο σπούδαζε ιατρική στη Σορβόνη και η Μαρία Καλαποθάκη (1859-1941) (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 330-331).

Οι επαγγελματικές σχολές όμως είχαν πενιχρά αποτελέσματα. Δίνοντας ένα παράδειγμα, βλέπουμε ότι το 1887 δημοσιεύτηκε μια αγγελία από την Καλλιρρόη Παρρέν, για ίδρυση *Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής*, δυστυχώς, όμως, χωρίς αποτέλεσμα (Σαλίμπα, 2002: 223-224). Εδώ, θα πρέπει, αναμφίβολα, να αναφερθούμε στον συστηματικό αγώνα της Καλλιρρόη Παρρέν για τα δικαιώματα των γυναικών με την *Εφημερίδα των Κυριών*, που άρχισε να εκδίδεται το 1887 (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 276· Βαρίκα, 2011). Η Παρρέν έκανε συχνές αναφορές στην πρόοδο που είχε συντελεστεί στην εκπαίδευση σε Ευρώπη και Αμερική, συγκρίνοντάς τις με την Ελλάδα, αναφερόμενη στα μεικτά αμερικανικά, σουηδικά και νορβηγικά σχολεία, όπου τα αγόρια μούνταν στο δύσκολο και κοπιαστικό έργο της νοικοκυροσύνης, με αποτέλεσμα να σέβονταν τις γυναίκες που κοπίαζαν για να κρατήσουν το σπίτι τους (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 193). Θεωρούσε επιτακτική την ανάγκη ίδρυσης επαγγελματικών σχολείων, αλλά και την «τέλεια μέση εκπαίδευση», και αυτό προσπάθησε να κάνει (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 278). Μέγιστος, λοιπόν, ήταν ο ρόλος της Καλλιρρόης Παρρέν και των γυναικών που συμμετείχαν στο περιοδικό *Εφημερίς των Κυριών*, καθώς ανέλαβαν την πρωτοβουλία να ιδρύσουν το *Κυριακό Σχολείο*, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα μόρφωσης στις εργαζόμενες γυναίκες (Σαλίμπα, 2002: 211), και την ευκαιρία να αποκτήσουν τις αναγκαίες, στοιχειώδεις γνώσεις (Σαλίμπα, 2002: 212). Κυριακά Σχολεία ιδρύθηκαν σε Αθήνα, Πειραιά, Ερμούπολη και Πάτρα (Σαλίμπα, 2002: 212). Τα σχολεία αυτά δεν ακολουθούσαν το πρόγραμμα των κανονισμών του Υπουργείου Παιδείας. Στις μαθήτριες που χωρίζονταν σε τάξεις ανάλογα με τις γνώσεις τους, παρέχόταν μόρφωση καθαρά πρακτικού χαρακτήρα και πνευματικής ανάπτυξης (ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, θρησκευτικά, οικιακή οικονομία, κ.λπ.). Γίνονταν όλες δεκτές, με την προϋπόθεση να είναι υγιείς και εμβολιασμένες, είχαν μια στοιχειώδη κοινωνική ζωή (εορταστικές εκδηλώσεις, εκδρομές, κ.λπ.). Στο τέλος της χρονιάς διεξάγονταν εξετάσεις (Σαλίμπα, 2002: 213).

Τον Φεβρουάριο του 1890, τη χρονιά που το Πανεπιστήμιο Αθηνών δέχτηκε την πρώτη φοιτήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή, Ιωάννα Στεφανόπολη (1875-1961), ανοίγοντας πια τον δρόμο των επιστημών στις Ελληνίδες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 328,331), άρχισε να λειτουργεί στην Αθήνα, με πρωτοβουλία της *Εφημερίδος των Κυριών*, η Σχολή της Κυριακής των Απόρων Γυναικών και Κορασιών του Λαού, με σκοπό

την παροχή ηθικής μόρφωσης και στοιχειώδους πνευματικής ανάπτυξης προς τις άπορες. Η προσέλευση ήταν μεγάλη και οι ηλικίες που μπορούσε κάποια να εγγραφεί, κυμαίνονταν από 10-50 ετών (Σαλίμπα, 2002: 215-216). Άξια αναφοράς είναι και τα ονόματα γυναικών, πέρα από την Καλλιρρόη Παρρέν, που διακρίνονται ως το 1893 για την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα και την πολύπλευρη προσφορά τους (διδακτικό έργο, ίδρυση ιδιωτικών παρθεναγωγείων, δημοσίευση άρθρων, δημόσιες διαλέξεις), όπως η Ευανθία Καϊρη (1799-1866), η Francis Hill (1899-1980), η Ελένη Πιτταδάκη (1909-1996) και η Σαπφώ Λεοντιάς (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 325-328).

Το 1894, η σχολή μεταστεγάστηκε, αποκτώντας έτσι καλύτερες εγκαταστάσεις για τα μαθήματα, τα οποία λάμβαναν χώρα τον χειμώνα στις 2-5 μ.μ. και το καλοκαίρι στις 4-7 μ.μ., κάθε Κυριακή (Σαλίμπα, 2002: 216). Διδάσκονταν μαθήματα, όπως ανάγνωση, γραφή, γραμματική, γαλλικά, θρησκευτικά, ιστορία, γεωγραφία, υγιεινή, γυμναστική, αλλά και άσματα (Σαλίμπα, 2002: 249). Η έναρξη της λειτουργίας της σχολής αυτής αποτέλεσε κοσμικό γεγονός και γιορτάστηκε λαμπρά (Σαλίμπα, 2002: 216). Η Καλλιρρόη Παρρέν έλεγε ότι η ίδρυση Σχολών της Κυριακής δεν απαιτούσε κεφάλαια, αλλά καλή θέληση και αφιέρωση τριών ωρών την Κυριακή (Σαλίμπα, 2002: 217). Κάθε χρόνο εγγράφονταν 200-300 μαθήτριες στα σχολεία αυτά (Σαλίμπα, 2002: 217). Η εγγραφή κόστιζε μία δραχμή, λαμβάνοντας παράλληλα δωρεάν το αναγνωστικό βιβλίο της τάξης (Σαλίμπα, 2002: 261). Το σχολείο έκανε δώρα στις μαθήτρίες του, όπως εργαλεία για διευκόλυνση εργασιών, είδη ένδυσης, υπόδησης, γραφική ύλη, με σκοπό την εμψύχωση των γυναικών των λαϊκών τάξεων, για να αισθανθούν ευγνωμοσύνη και, σεβασμό, προκειμένου να επιτευχθεί η κοινωνική αλληλεγγύη και η εθνική πρόοδος (Σαλίμπα, 2002: 218-219). Πάντα όμως αποφοιτούσαν πολύ λιγότερες από αυτές που εγγράφονταν, καθώς ακόμη επικρατούσε το πρότυπο της νοικοκυράς (Σαλίμπα, 2002: 232).

Οι φεμινίστριες απέρριπταν τα ανώτερα παρθεναγωγεία, αλλά δέχονταν τη διδασκαλία των οικιακών καθηκόντων ως ειδοποιό διαφορά στο πρόγραμμα των κοριτσιών σε σχέση με των αγοριών. Επομένως, οι φεμινίστριες δεν αμφισβητούσαν ολοκληρωτικά τον φυσικό προορισμό των φύλων (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 22 3). Τα εργόχειρα είχαν ξεχωριστή θέση στην εκπαίδευση των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 194). Ήταν τα μόνα που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν έναν στοιχειώδη βιοπορισμό για τις γυναίκες, σε μια περίοδο που αποκλείονταν από τα υπόλοιπα επαγγέλματα και τέχνες (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 70). Γι' αυτό, συμφωνούσαν με την πρόταση να οργανωθούν ειδικές οικοκυρικές σπουδές σε διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες που θα εφοδίαζαν τις μαθήτριες με τα κατάλληλα επαγγελματικά προσόντα, την αναβάθμιση και τον εξορθολογισμό της οικιακής εργασίας, όπως και έκαναν με την ίδρυση της *Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής* (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 214). Η *Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή* ιδρύθηκε το 1897, μετά από αρκετές προσπάθειες, από την *Ένωση των Ελληνίδων* με πρόεδρο την Κ. Παρρέν (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 72). Την ίδια χρονιά με την ίδρυση της *Σχολής*, το 1897, η *Κυριακή Σχολή των Απόρων Γυναικών και Κορασίων* μετονομάζεται σε *Κυριακό Σχολείο της Ενώσεως των Ελληνίδων* (Σαλίμπα, 2002: 219-220). Η Ελλάδα, λοιπόν, από εδώ και πέρα, διέθετε την *Επαγγελματική και Οικοκυρική Σχολή της Ενώσεως των Ελληνίδων*, που ήταν στην ουσία,

όπως το αναφέρει η Παρρέν: «[...] προσπάθειες των γυναικών της Ελλάδος προς μετατροπήν της εκπαιδύσεως του φύλου μας, σύμφωνα προς τας ανάγκας και τον προορισμόν μας» (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 194).

Ενδεικτικά μαθήματα της σχολής αυτής ήταν η πιλοποιία, η αγγειοπλαστική, η ανθοκομία, η μαγειρική, το σιδέρωμα, ενώ μπορούσαν να διδαχθούν και θρησκευτικά, ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, ιστορία και οικιακή οικονομία (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 74). Η σχολή είχε οικονομικό πρόβλημα, λόγω των δωρεάν μαθημάτων που πρόσφερε, από τον πρώτο κιόλας χρόνο της λειτουργίας της (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 75). Η επαγγελματική εκπαίδευση απευθυνόταν ιδιαίτερα σε κοπέλες χωρίς σχολική μόρφωση, με άμεση ανάγκη να κερδίσουν το ψωμί τους, και φυσικά υπαγορεύτηκε τόσο από το γεγονός ότι τα επαγγέλματα που μπορούσαν να ασκήσουν οι γυναίκες ήταν περιορισμένα, όσο και από το ότι ακόμη και από τις ίδιες τις γυναίκες ταυτιζόταν η «φύση» του φύλου τους με τον οίκο, τα οικιακά έργα και τις γυναικείες τέχνες (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 78-80).

Περνώντας στον 20^ο αιώνα, παρατηρούμε και άλλες εξελίξεις. Το 1910, το *Κυριακό Σχολείο της Ενώσεως των Ελληνίδων* απέκτησε βιβλιοθήκη, με αποτέλεσμα οι γυναίκες που φοιτούσαν σε αυτό να έχουν τη δυνατότητα να δανειστούν βιβλία, προσφέροντας έτσι οι ιδρύτριες του σχολείου αυτού την δυνατότητα για μια αστική συνήθεια στις άπορες γυναίκες (Σαλίμπα, 2002: 220). Τον Οκτώβριο του 1911 ιδρύθηκε και το *Κυριακό Σχολείο Εργατριών*, με σκοπό την παροχή δωρεάν στοιχειώδους εκπαίδευσης (π.χ., γνώσεις για καλύτερευση συνθηκών ζωής, επαγγελματική μόρφωση), την οποία στερούνταν λόγω της εργασίας τους (Σαλίμπα, 2002: 257). Δυστυχώς, όμως, και στο *Κυριακό Σχολείο των Εργατριών*, από τις 200, που εγγράφηκαν τον Σεπτέμβριο του 1911, μόνο το 1/5 παρακολουθούσε τα μαθήματα μέχρι τις εξετάσεις του Ιουνίου (Σαλίμπα, 2002: 264). Παρόλα αυτά, το Κυριακό Σχολείο συνέχισε να εξελίσσει το πρόγραμμά του. Το 1912 προστίθεται το μάθημα της μαγειρικής (Σαλίμπα, 2002: 266), ενώ το 1914-1915 προστίθεται, ως στοιχειώδης γνώση για μητέρες, η φροντίδα βρεφών (Σαλίμπα, 2002: 267). Το 1921 αναδιοργανώνεται το σχολείο αυτό σε μορφωτικό και κοινωνικό σωματείο, και προστίθενται μαθήματα για την ειδική και επαγγελματική μόρφωση των γυναικών (π.χ., σχέδιο, κοπτική, οικοκυρικά) (Σαλίμπα, 2002: 268). Συμπερασματικά, τα Κυριακά Σχολεία φρόντιζαν για την ισότιμη ύπαρξη των εργατριών μέσα στην κοινωνία, αναδείκνυαν τις εργάτριες ως αυθύπαρκτα υποκείμενα με δικαιώματα και υποχρεώσεις, γνώριζαν τους νόμους, τους σεβόντουσαν, και πρόσφεραν παιδεία, όχι μόνο με σκοπό την εξεύρεση επαγγέλματος, αλλά και ως προϋπόθεση για την απόκτηση επαγγελματικής συνείδησης (Σαλίμπα, 2002: 269). Τα Κυριακά Σχολεία ήταν προνομιακά πεδία προβολής και εκλαΐκευσης των διεκδικήσεών τους για τις γυναίκες-φορείς του σχήματος αυτού (Σαλίμπα, 2002: 269).

Ο 20^{ος} αιώνας βρήκε τις γυναίκες αποκλεισμένες από τη δημόσια μέση εκπαίδευση, και ελάχιστες με οικονομική δυνατότητα εκπαιδεύονταν με τους ιδιωτικούς φορείς, και αυτό γινόταν, ως επί το πλείστον, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της μελλοντικής αποστολής τους στο σπίτι (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 147). Επίσης, με δεδομένο ότι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν προνόμιο κοριτσιών από εύπορες οικογένειες, γίνεται φανερό ότι ανισότητες δεν υπήρχαν μόνο μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά και

ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 148). Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, ακόμη και οι γυναίκες που αγωνίζονταν για την εξύψωση του φύλου τους συνέχιζαν να προβάλλουν το έργο της «συζύγου, μητέρας, οικοδέσποινας» ως την κυριότερη συμβολή τους στην κοινωνία και διεκδικούσαν την αναγνώριση της σημασίας αυτού (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 191). Με μια λέξη θα περιγράφαμε αυτά τα χρόνια ως περιπετειώδη (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 397), με το 1929 να αποτελεί τη χρονιά των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 5). Ακόμη και η συνεκπαίδευση συνέχιζε να είναι ανοικτό θέμα, και παρέμεινε τέτοιο ως το 1979 που καθιερώθηκε πλέον σε όλα τα σχολεία της χώρας (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 356). Πέρασαν πολλά χρόνια ώστε να καθιερωθεί η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών στα δημοτικά σχολεία (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 9). Συμπερασματικά, τα πρώτα βήματα γίνονταν, με σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο Δημήτρης Γληνός (1882-1943), να ήταν σύμμαχοι των φεμινιστριών στις διεκδικήσεις τους για ισοτιμία και ειδικά στον τομέα της εκπαίδευσης, χρησιμοποιώντας σκληρή γλώσσα για την περιγραφή της κατάστασης των γυναικών στη σύγχρονη κοινωνία: *«Αφού οι άνδρες με τους αγώνες τους έγιναν φορείς αστικού πολιτισμού, στη γυναίκα έμειναν τα πατροπαράδοτα βάρη, η έγνοια του σπιτιού, και η μητρότητα [...]»* (Γληνός, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 202-204).

1.3. ΙΔΙΩΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΚΑΙ Η ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Για πολλές δεκαετίες, η πολιτεία άφηνε εξ ολοκλήρου την εκπαίδευση των κοριτσιών στους ιδιώτες, όπως είδαμε παραπάνω (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 71). Το κράτος έδειχνε μηδαμινό ενδιαφέρον, ιδίως για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αφήνοντάς την αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία (Φουρναράκη, 1987: 22). Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Ευανθίας Καΐρη, η οποία διδάχθηκε από τον αδελφό της Θεόφιλο ξένες γλώσσες, ανώτερα μαθηματικά, ελληνικά, και μετέδιδε ό,τι μάθαινε και σε άλλες κοπέλες, διαδίδοντας έτσι τη γνώση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 35). Οι γυναίκες είχαν αρχίσει να ασχολούνται με το διάβασμα και την εκπαίδευσή τους, ακόμη και όταν δεν υπήρχαν πολλές ευκαιρίες για αυτές. Παράδειγμα είναι η Ελισάβετ Μαρτινέγκου (1801-1832) που είχε πει χαρακτηριστικά: «*Ήμουν πάντοτε κλεισμένη σε ένα σπίτι*», και αντιδρούσε σε αυτήν την ανία με το διάβασμα, το γράψιμο, και εντέλει τη φυγή από το πατρικό σπίτι (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 34). Βλέπουμε, από τα παραπάνω παραδείγματα, ότι υπήρχε «πόθος» και θέληση για μάθηση από τις γυναίκες, τις ενδιέφερε και ασχολούνταν με το διάβασμα. Η απουσία μόρφωσης οφειλόταν ξεκάθαρα στην ανυπαρξία κρατικής υποδομής και στην αδιαφορία της ιδιωτικής και, κυρίως, της δημόσιας μέριμνας (Σαλίμπα, 2002: 209).

Ιεραπόστολοι από τη Δύση και φιλελληνικά σωματεία διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, καθώς, από τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση, φρόντιζαν για την ίδρυση αλληλοδιδασκτικών και ανώτερων σχολείων για τις Ελληνίδες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 60). Το 1831 είναι μια σημαντική χρονιά για τη χώρα μας, μιας και τότε ιδρύονται δύο ανώτερα σχολεία για κορίτσια: το Σχολείο που ιδρύθηκε από τη Γαλλίδα Charlotte Volmerange στο Ναύπλιο, και το Σχολείο που ιδρύθηκε από τον Αμερικανό ιεραπόστολο John Hill και τη γυναίκα του Francis Hill στην Αθήνα (Καραμανωλάκης, 2023). Τα κοινά στοιχεία τους είναι ότι ιδρύθηκαν από μη Έλληνες, ιδιωτικά, επιδιώκοντας τη μόρφωση των εύπορων τάξεων και την προετοιμασία ώστε να γίνουν οι μαθήτριες δασκάλες. Με λίγα λόγια, ανέλαβαν να προετοιμάσουν τις πρώτες δασκάλες της χώρας (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 64-65).

Σε αυτό το πλαίσιο αδιαφορίας του κράτους και κινητοποίησης ιδιωτικών φορέων για την οργάνωση της γυναικείας εκπαίδευσης, ο Ιωάννης Κοκκώνης (1796-1864), εισηγητής για την ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, διευθυντής του πρώτου Διδασκαλείου και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων, ήταν αυτός που διαπίστωσε ότι δεν υπήρχαν αρκετά σχολεία για κορίτσια και για αυτό ίδρυσε τη *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, το 1836, με σκοπό να προσφέρει ευκαιρίες στις Ελληνίδες και να τις βοηθήσει να φανούν, σε ένα κόσμο που, ως επί το πλείστον, αδιαφορούσε (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 79). Κύριος στόχος της εταιρείας ήταν «*[η] αγωγή και η εκπαίδευση του λαού, ιδίως δε του γυναικείου φύλου [...]*» (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 82). Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στήριξε και ανέπτυξε σημαντική δράση για την εκπαίδευση των Ελληνίδων σε μια εποχή που το κράτος δεν ίδρυε κανένα σχολείο για

ανώτερη και επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών. Διατηρούσε πλήρη σειρά Παρθεναγωγείων (νηπιαγωγείο-δημοτικό-διδασκαλείο) στην Αθήνα, στην Πάτρα και στην Κέρκυρα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 199), με αποτέλεσμα τον 19^ο αιώνα, η εκπαίδευση των κοριτσιών βρισκόταν στα χέρια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, καθιστώντας την έτσι τον κύριο φορέα γυναικείας εκπαίδευσης, αφού τουλάχιστον οι μισές μαθήτριες φοιτούσαν στα σχολεία της (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 240,242).

Το πρώτο σχολείο που ίδρυσε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στο κέντρο της Αθήνας σε μια μισθωμένη κατοικία, στην οικία Βιτάλη-Συριανού στην οδό Καραϊσκάκη, το 1837, περιελάμβανε το κατώτερο τμήμα, όπου προσφερόταν δωρεάν η στοιχειώδης εκπαίδευση, και το ανώτερο, όπου φοιτούσαν κυρίως υποψήφιας δασκάλους πληρώνοντας δίδακτρα, το οποίο αποτέλεσε πρόβλημα, λόγω του χαμηλού οικονομικού υποβάθρου των περισσότερων οικογενειών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 83-84). Το 1837 με την ίδρυση του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ορίστηκαν ενδεικτικά μαθήματα που διδάσκονταν τα κορίτσια στα ανώτερα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, μεταξύ των οποίων ήταν: αριθμητική, ιστορία, καλλιγραφία, χειροτεχνήματα, κ.λπ. (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 89). Μαθηματικά δεν διδάσκονταν τα κορίτσια, γιατί δεν θεωρούνταν κατάλληλα για τη «φύση» και τον προορισμό τους (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 92). Αντίθετα, η καλλιγραφία, η ιχνογραφία και τα εργόχειρα είχαν μεγάλη βαρύτητα στα σχολεία των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 93).

Ο αρχιμανδρίτης Μισαήλ Αποστολίδης (1789-1862), ιδρυτικό στέλεχος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, σε λόγο του το 1837 είχε τονίσει: «[...]Μην έχετε την παράδοξη πρόληψιν την καταδικάζουσα τας γυναίκας εις την αμάθειαν» (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 138-139). Υπήρχε η θέληση να βοηθήσουν στη διεκδίκηση του δικαιώματος της εκπαίδευσης των κοριτσιών, ζητώντας από το κράτος την ίδρυση ανώτερου σχολείου για κορίτσια. Αυτό έγινε με δύο προτάσεις που υποβλήθηκαν στον Όθωνα, από τους λόγιους και πολιτικούς: Νικόλαος Θεοχάρης (1809-1877) (8 Μαρτίου 1840) και Ιακ. Ρίζος Νερουλός (1778-1849) (3 Ιουνίου 1842) (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 105). Το κράτος, πάραυτα, παρέμενε αρκετά αδιάφορο. Γενικά, οι μαθήτριες δεν ήταν πολλές, αλλά υπήρχε μια αυξητική τάση στις δεκαετίες 1840-1850, φτάνοντας στο σημείο το Διοικητικό Συμβούλιο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας να δηλώσει, το 1847-1848, ότι «δι' έλλειψιν τόπου» δεν μπορούσε να δεχτεί άλλες μαθήτριες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 100). Έως το 1851, οι μαθήτριες δεν έπαιρναν απολυτήριο, και φοιτούσαν από ένα έως τέσσερα έτη ανάλογα με τις δυνατότητες και τις διαθέσεις τους. Δύο χρόνια φοίτησης από τις περισσότερες θεωρούνταν αρκετά (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 101).

Φαινομενικά, το κράτος έδειχνε ενδιαφέρον, κατά καιρούς, για τη γυναικεία εκπαίδευση, δεν προχωρούσε όμως στην ίδρυση σχολείων και διέθετε ελάχιστα ποσά για τη δημόσια γυναικεία εκπαίδευση. Για παράδειγμα, το 1859, η δημόσια δαπάνη για τα δημοτικά σχολεία αρρένων ήταν ύψους 100.702,53 δραχμών, ενώ για τα σχολεία των κοριτσιών 5.916,42 δραχμές (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 109). Το κράτος, λοιπόν, έδινε απόλυτη προτεραιότητα στην εκπαίδευση των αγοριών, απαγορεύοντας τη φοίτηση μαθητριών στα δημόσια σχολεία, χωρίς παράλληλα να ιδρύονται σχολεία θηλέων. Συνεπώς, η εκπαίδευση

των κοριτσιών βασιζόταν απόλυτα στην ιδιωτική πρωτοβουλία και συγκεντρωνόταν περισσότερο σε κέντρα, όπως η Αθήνα και η Ερμούπολη (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 242,259).

Ήταν μια περίοδος που γίνονταν βήματα προόδου με την ίδρυση συλλόγων, όπως είναι ο *Σύλλογος προς διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων* που ιδρύθηκε το 1869, κυρίως από διακεκριμένους άνδρες της εποχής, όπως ο Αλέξανδρος Ραγκαβής (1809-1892), ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891) κ.λπ., ενώ υποστηρίκτρια της ίδρυσης του Συλλόγου ήταν και η Καλλιρρόη Παρρέν. Αποτέλεσε έναν από τους πρώτους οργανισμούς που ασχολήθηκαν με την προώθηση της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Ο σκοπός του ήταν να προωθήσει τη μελέτη, τη διάδοση και την ανάπτυξη της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Αντίστοιχα, ιδρύθηκε το 1872 και ο *Σύλλογος κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως*, ύστερα από πρωτοβουλία της πρωτοπόρου Καλλιόπης Κεχαγιά, στην οποία ανταποκρίθηκαν οι περισσότερες επώνυμες Αθηναίες, μια εκ των οποίων και η Καλλιρρόη Παρρέν, αλλά και η Άννα Παναγιωτάκου, σημαντική προσωπικότητα στην εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα, καθώς και η Σοφία Σλήμαν (1852-1932), απόφοιτη του Αρσάκειου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Οι κύριες διεκδικήσεις του Συλλόγου αφορούσαν μια πιο συμπεριληπτική εκπαίδευση, και τις περισσότερες δυνατότητες για εργασία (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 230), και αποτέλεσε έναν σημαντικό φορέα για την προώθηση της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα της εποχής. Ο σκοπός του ήταν να προωθήσει την εκπαίδευση, την πνευματική ανάπτυξη των γυναικών, καθώς και την ισότητα των φύλων στον τομέα της παιδείας. Η Καλλιρρόη Παρρέν υπήρξε η πρώτη πρόεδρος του συλλόγου. Παράλληλα, σε περιοδικά, όπως αυτό του *Διδασκαλικού Συλλόγου Πλάτων*, συνεχίζουν να μεταφράζονται άρθρα ξένων συγγραφέων που υποστήριζαν ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών έπρεπε να είναι ανάλογη της φύσης και του προορισμού των γυναικών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 268-272).

Ο επιθεωρητής Δημήτριος Πετρίδης (1836-1896), το 1880 στη Σύρο, είχε κατηγορήσει τις δασκάλες για τις «ελλειπίες» γνώσεις τους «[οι δασκάλες] υστερούσι κατά τας γνώσεις [...] επιμένουσι κυρίως εις την μετάδοσιν των μηχανικών εμπειριών της Αναγνώσεως, Γραφής και Αριθμητικής [...]» (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 159-160), και παράλληλα είχε προτείνει να καθιερωθεί ο όρος «Ανώτερο Παρθεναγωγείο» (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 221). Η κριτική και οι διαπιστώσεις των επιθεωρητών, τη δεκαετία του 1880, όπως αυτή του Πετρίδη, ανάγκασαν το Υπουργείο να πάρει θέση. Έτσι, με το διάταγμα της 24^{ης} Απριλίου 1881, το Υπουργείο παρενέβη στη λειτουργία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, καθορίζοντας τον σκοπό και τα μαθήματα που πρέπει να διδάσκονται (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 161). Η έμφαση στα εργόχειρα φανέρωνε την ταύτιση των γυναικών με τον οίκο και τον αποκλεισμό τους από τον «κοινωνικό βίο» (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 55). Δίνοντας ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, αξίζει να αναφέρουμε το Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Το Διδασκαλείο αυτό είχε διττό στόχο, που αποτελούταν από την εκπαίδευση της δασκάλας και της νηπιαγωγού, και τη μόρφωση της οικοδέσποινας. Μετά το 1881, λόγω της επέμβασης της πολιτείας στη λειτουργία του, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην εκπαίδευση της δασκάλας, και η τελευταία τάξη (Δ΄) αφορούσε αποκλειστικά την εκπαίδευση της δασκάλας (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 195).

Όσο περνούσαν τα χρόνια, τόσο περισσότεροι ενδιαφέρονταν για την ίδρυση σχολείου στην πόλη ή στο νησί τους (π.χ., Κεφαλονιά, Πάτρα), το οποίο φανερώνει ότι η κίνηση για τη μόρφωση των κοριτσιών επεκτεινόταν σε όλο και περισσότερα μέρη (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 219-220). Παράλληλα, όμως, τα Παρθεναγωγεία χαρακτηρίζονταν ακόμη από πολλούς ως «μάταιη ανάλωση χρόνου», «επιδεικτική πολυτέλεια», «επίδειξη και ψιττακισμός» (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 228). Οι στόχοι για πολλά χρόνια παρέμεναν «περιορισμένοι». Όπως ήδη αναφέραμε, πρωταρχικός στόχος της γυναικείας εκπαίδευσης ήταν η μόρφωση της «οικοδέσποινας» και αντιστοίχως ορίζονταν τα μαθήματα (π.χ., οικιακή οικονομία, μαγειρική, ραπτική, γαλλικά).

Το 1884, με την Υπουργική Απόφαση της 19ης Απριλίου, καθορίζεται ακόμη και ο τύπος πτυχίων των δημοδιδασκαλισσών. Με λίγα λόγια, τουλάχιστον τυπικά, το Υπουργείο άρχισε να δείχνει ενδιαφέρον ακόμη και για τις λεπτομέρειες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 164-165). Χρειάστηκε να φτάσει το 1886 για να διατυπωθεί με σαφήνεια σε περιοδικό της εποχής: *«όχι μόνο δεν είναι περιττό η γυνή να μανθάνει γράμματα, αλλά τουναντίον είναι αναγκαιότατο»* (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 274). Βέβαια, θα πρέπει να αναφερθεί ότι τα δίδακτρα στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία ήταν πολύ ακριβά. Άρα, οι λιγοστές, ήδη, ευκαιρίες αφορούσαν μόνο τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα. Το 1888, για παράδειγμα, στο Παρθεναγωγείο Hill, τα δίδακτρα έφταναν τις 115 δραχμές τον μήνα, με τον μισθό των διδασκαλισσών να είναι 80-100 δραχμές (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 229). Γενικά, τα πράγματα προχωρούσαν πιο γρήγορα στην πρωτεύουσα, από ό,τι στις επαρχίες, κάνοντας έτσι φανερό ότι η εκπαίδευση είχε άμεση σχέση με την αστική συγκέντρωση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 231-232). Χαρακτηριστικά της κατάστασης και των αντιλήψεων που επικρατούσαν, είναι τα δύο παρακάτω παραδείγματα. Η Ασπασία Σκορδέλλη (1873-1906) επισήμανε για το «Αστικό Παρθεναγωγείο» της, στο Ημερολόγιο της Εφημερίδος των Κυριών το 1888, το εξής: *«Η αγωγή εν αυτώ είναι μητρική και οικογενειακή, αφορά εις το να καταστήσει τας παιδευομένας καλές θυγατέρας και οικοδέσποινας»*. Αντίστοιχα, το «Λύκειο και Παρθεναγωγείο Β. Γεννηματά» τόνιζε στο Ημερολόγιο της Εφημερίδος των Κυριών το 1888 ότι επικεντρώνεται στην δύναμη του και την χρησιμοποιεί ως εξής: *«Πάση δύναμη μεριμνώμεν να παρασκευάσωμεν τους μεν παίδας χρηστούς πολίτας, τα δε κοράσια φρόνιμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας»*. Έκδηλος γίνεται και ο διαχωρισμός κοριτσιών και αγοριών στην παραπάνω φράση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 222-223). Σύμφωνα με τον Γεώργιο Θεοτόκη (1844-1916), το 1889, σε σύνολο τριάντα διδακτικών ωρών, οι έξι ήταν αφιερωμένες σε εργόχειρα (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 34,37). Άξιο αναφοράς όμως είναι το νομοσχέδιο Θεοτόκη του 1889, που, παρά τις έντονες κριτικές που δέχθηκε, καθιέρωσε τη δωδεκαετή φοίτηση (6 χρόνια δημοτικό, 3 χρόνια ανώτερο παρθεναγωγείο και 3 διδασκαλείο), καθώς και την ενδιάμεση βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης, που μέχρι τότε δεν υπήρχε.

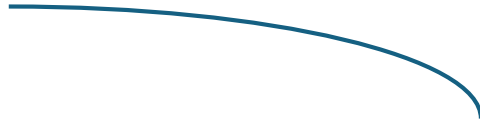
Το 1893, παρά τις αντιρρήσεις των φεμινιστριών, καθιερώνεται από πρόταση του επιθεωρητή Δημήτριου Πετρίδη (1836-1896), η οποία είχε γίνει το 1880, ο όρος «Ανώτερο Παρθεναγωγείο», και έγινε λόγος για την πρώτη επίσημη νομοθετική ρύθμιση για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 295-298), καθώς ήταν η χρονιά που δημοσιεύτηκαν, από το Επί των Εκκλησιαστικών

και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Υπουργείο, τα πρώτα προγράμματα μαθημάτων για τα Παρθεναγωγεία της χώρας, που ως τότε λειτουργούσαν χωρίς ειδική νομοθετική ρύθμιση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 15). Η διαμόρφωση του σχολικού προγράμματος των κοριτσιών ήταν βασισμένη στην αποφυγή σωματικής και ψυχολογικής επιβάρυνσής τους, καθώς θεωρούνταν αδύναμες. Θεωρείτο ότι μαθήματα, όπως για παράδειγμα τα μαθηματικά, είχαν επιπτώσεις στην υγεία τους λόγω της επιβάρυνσης του σχολικού προγράμματος, και έτσι της καθημερινότητάς τους, για αυτό και αποφεύγονταν. Η προϋπόθεση για να εγγραφεί ένα παιδί στο σχολείο ήταν να έχει συμπληρώσει τα έξι έτη. Μέχρι το 1895, η υποχρεωτική φοίτηση ήταν τετραετής, ενώ το 1895 έγινε εξαετής (Σαλίμπα, 2002: 207), αλλά αυτό δεν τηρείτο πάντα και από όλες και όλους, καθώς για πολλά χρόνια, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η φοίτηση διάρκειας δύο χρόνων θεωρείτο ικανοποιητική από τις περισσότερες.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα κάνουμε λόγο πια για μία νέα εποχή που προοιωνίζει την ισότιμη με την ανδρική γυναικεία εκπαίδευση, καθώς άρχισαν να μεταβάλλονται σταδιακά οι κοινωνικές ανάγκες και να ανήγαν οι προοπτικές της εισόδου των γυναικών στην εργασία και τα επαγγέλματα (Φουρναράκη, 1987: 72). Με το διάταγμα της 14^{ης} Αυγούστου 1913, η εξαετής φοίτηση καθίσταται υποχρεωτική, με κυρώσεις σε γονείς που δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο, και αντίστοιχα στους εργοδότες που προσλάμβαναν παιδιά που δεν είχαν συμπληρώσει το 12^ο έτος της ηλικίας τους (Σαλίμπα, 2002: 210). Ταυτόχρονα συνέχιζε να γίνεται αναφορά σε ιδιαιτερότητες της γυναικείας «φύσης», των «γυναικείων» αξιών, και στο ιδεώδες *μητέρας-συζύγου-οικοδέσποινας*, θέτοντας όρια στην πορεία προς μια μη υποβαθμισμένη γνώση (Φουρναράκη, 1987: 72). Έως το 1917, το κράτος δεν είχε ιδρύσει κανένα δημόσιο σχολείο για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, θεωρώντας το ιδιωτική υπόθεση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 354). Παράλληλα, όμως, το 1917 ιδρύθηκε το πρώτο δημόσιο γυμνάσιο και ελληνικό σχολείο θηλέων (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 355).

Συμπερασματικά, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η ανάγκη που προέκυπτε για παιδεία/εκπαίδευση και η πρόοδος που εξασφάλιζε η επιστήμη και η γνώση άρχισαν να γίνονται αισθητές από ένα μέρος του Ελληνικού λαού (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 20). Σε αυτό το πλαίσιο, η θέση των Ελληνίδων, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ξεκίνησε να βελτιώνεται, έστω και αργά, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 33). Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση έπαψε, από το 1890, να έχει μοναδικό σκοπό την εκπαίδευση της δασκάλας και της οικοδέσποινας (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 334). Μέχρι τότε, θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει τη μέση εκπαίδευση των γυναικών «διακοσμητική», καθώς τα κορίτσια λάμβαναν μόρφωση για πολύ συγκεκριμένα πράγματα. Με το πέρασμα του χρόνου κατανοείτο όλο και περισσότερο η ανάγκη ουσιαστικής εκπαίδευσης των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 104). Η Ελλάδα φυσικά επηρεάστηκε από ευρωπαϊκά πρότυπα (π.χ., Γαλλία, Αγγλία), όπου η εκπαίδευση των γυναικών ήταν πιο προωθημένη (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 64-65). Με τον καιρό, οι στόχοι της γυναικείας εκπαίδευσης διευρύνονταν, στο επίπεδο των προθέσεων τουλάχιστον, και έτσι το ζήτημα της εκπαίδευσης στα του οίκου έχασε τη σημασία που είχε παλιότερα (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 263),

φτάνοντας στον 20^ο αιώνα που ήταν η απαρχή για σημαντική μεταβολή προς μια ισότιμη εκπαίδευση για τα δύο φύλα.

Κεφάλαιο 2

Μέσα από (τα) κύματα: η πορεία της γυναικείας εργασίας

Η Ελλάδα, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν προχωρούσε με τους ίδιους ρυθμούς με την υπόλοιπη Ευρώπη. Αυτό συνέβη λόγω του γεγονότος ότι δεν δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες ανάπτυξης τον 19^ο αιώνα, λόγω της αργής εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα (Αβδελά, 1990: 17). Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η ραγδαία αστικοποίηση προκάλεσε και πλήθος «κοινωνικών προβλημάτων», όπως η εγκληματικότητα και η βία (Gallant, 2017: 194, 244). Οι γυναίκες προτού εισήλθαν στον χώρο εργασίας δούλευαν πάντα στο χωράφι, στο εργαστήρι ή στο σπίτι, ενώ η οικιακή εργασία δεν θεωρούνταν εργασία. Η Christine Delphy την όριζε ως «κάθε εργασία που γίνεται για τους άλλους στα πλαίσια του νοικοκυριού ή της οικογένειας και δεν πληρώνεται» (Delphy, στο Αβδελά, 1990: 16). Στην Αρχαιότητα, η λέξη «οίκος» περιελάμβανε τη διττή έννοια οικήματος και νοικοκυριού (Gallant, 2017: 199). Οι γυναίκες όφειλαν, λοιπόν, να είναι φύλακες-άγγελοι του οίκου, αφοσιωμένες μητέρες και πιστές σύζυγοι (Αβδελά, 1990: 17), ενώ οι άνδρες όφειλαν να προωθούν και να προστατεύουν τα συμφέροντα του νοικοκυριού (Gallant, 2017: 199-200). Γιατροί, όπως ο Άγγλος Θ. Κλούστον (Sir Thomas Smith Clouston, 1840-1915) αναφέρονταν στις βλαβερές συνέπειες της διανοητικής εργασίας και της ανώτερης εκπαίδευσης στην υγεία των κοριτσιών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 274). Η κυρίαρχη άποψη για τις γυναίκες ήταν ότι η αδικία ήταν μεγάλη στο να θυσιάσουν για χάρη της εργασίας τη μητρότητα, που ήταν η υπέρτατη προσφορά τους στην κοινωνία (Αβδελά, 1990: 202).

Οι γυναίκες πρωτοεμφανίστηκαν στον χώρο της εργασίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, δημιουργώντας σιγά-σιγά νέες σχέσεις εκτός οικογένειας (Αβδελά, 1990: 9). Ηλικιακά, το κατώφλι της εισόδου στον χώρο εργασίας και άρα της «ενηλικίωσης» ήταν τα δώδεκα έτη, και παράλληλα με αυτό ξεκινούσαν οι απαιτήσεις από την οικογένεια για συμμετοχή στις οικιακές εργασίες, αλλά και η διαδικασία ανεύρεσης συζύγου (Σαλίμπα, 2002: 263). Εξάλλου, σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, οι γυναίκες παντρεύονταν γύρω στην ηλικία των είκοσι ετών (Gallant, 2017: 198). Ήδη, από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, το ελληνικό κράτος λειτούργησε ως εργοδότης και υπήρξε αποφασιστικός ως προς τη διαδικασία δόμησης και παγίωσης μη παραγωγικών στρωμάτων (π.χ., ένα τέτοιο στρώμα θεωρούνταν οι γυναίκες), αλλά και προς την εγκαθίδρυση μιας κρατο-λατρείας (Αβδελά, 1990: 60). Στο πλαίσιο του καταμερισμού εργασίας, οι γυναίκες λάμβαναν τις κατώτερες θέσεις ιεραρχίας, τις πιο μονότονες εργασίες, και τις πιο χαμηλές αμοιβές σε σύγκριση με τους άνδρες συναδέλφους τους (Αβδελά, 1990: 10). Ήταν υποχρεωμένες, για διάφορους λόγους, να χρειάζεται να παλεύουν για να αποκτήσουν τα δικαιώματά τους, τις ευκαιρίες που χρειαζόνταν για να κάνουν αυτά που θέλουν, και γενικώς να ήταν υποχρεωμένες να «κερδίσουν» οτιδήποτε αφορούσε τη

ζωή τους εκτός σπιτιού. Παράλληλα, στον δημόσιο χώρο, είχαν ελάχιστες δυνατότητες, όπως το να γίνουν υπηρέτριες, μαίες, εργάτριες, δασκάλες και, αργότερα, τον 20^ό αιώνα, υπάλληλοι (Αβδελά, 1990: 17), με το επίπεδο οργάνωσης, βέβαια, για τις γυναίκες υπαλλήλους στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα να ήταν εξαιρετικά χαμηλό (Αβδελά, 1990: 46).

Στον δημόσιο τομέα αν και υπήρχε ειδική νομοθεσία για τη διοίκηση, το διοικητικό δίκαιο, αρκούσε μόνο η επίκληση στη γυναικεία «φύση», για να δικαιολογήσει τόσο την κοινωνική ανισότητα όσο και τον καταμερισμό εργασίας (Αβδελά, 1990: 122, 59). Αν δεχτούμε ότι η ταξική σημασία μιας θέσης εργασίας βρισκόταν σε συνάρτηση με το ποιος/α την κατείχε, βρισκόμαστε μπροστά στην αντίθεση ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες υπαλλήλους (Αβδελά, 1990: 109). Όλα τα ζητήματα που αφορούσαν την πρόσληψη, την υπηρεσία, τη σταδιοδρομία, τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις, κ.λπ., συμπεριλαμβάνονταν σε ένα σύνολο νόμων (Αβδελά, 1990: 122), οι οποίοι όμως δεν τηρούνταν. Το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο για τις γυναίκες, το οποίο όριζε δικαιώματα και υποχρεώσεις, αύξανε τον ανταγωνισμό μεταξύ τους, αφού οι υποχρεώσεις και οι περιορισμοί αυξάνονταν, και τα δικαιώματα ήταν ελάχιστα και δεν τηρούνταν κιόλας στην πράξη (Αβδελά, 1990: 123). Έτσι, οι νόμοι και τα διατάγματα για τις γυναίκες κατέληγαν να στρέφονται εις βάρος τους. Φτάνοντας στο πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα, ο μισθός των γυναικών συνέχιζε να θεωρείται «βοηθητικός μισθός», ο προορισμός τους ίδιος, όπως και οι κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες δεν μετασχηματίζονταν. Τις προσλήψεις διδασκαλισσών συνέχιζαν να τις κάνουν μόνο άνδρες (π.χ. ο Ι. Δραγούμης, ο Α. Δελμούζος, ο Δ. Σαράτσης, που και οι τρεις βέβαια είχαν δικαίωμα να κάνουν προσλήψεις λόγω των αξιωμάτων τους) (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 163-164).

Το δυναμικό των γυναικών αλλάζει σημαντικά τα πενήντα πρώτα χρόνια του 20^{ού} αιώνα, αν και εξακολουθούσαν να στερούνται σημαντικά δικαιώματα όπως αυτό της ψήφου που θεσπίστηκε το 1952· έως τότε, οι γυναίκες στην Ελλάδα δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα και αντιμετωπιζόνταν ως ανήλικες (Αβδελά, 1990: 11, 58). Γυναίκες, όπως η Σαπφώ Λεοντιάς, υπέφεραν από θλίψη και θυμό στα μικρά τους χρόνια που γεννήθηκαν «θήλεις άνθρωποι», εξαιτίας όλων αυτών των επιβολών και των πιέσεων που υφίσταντο (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 21).

2.1. ΧΩΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Γύρω στα 1870, άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα φουγάρα εργοστασίων σε Πειραιά και Αθήνα, και μαζί με αυτά, και οι πρώτες εργάτριες (Σαλίμπα, 2002: 10). Η είσοδος των γυναικών στον οικονομικό χώρο ταυτίστηκε με την εντατικοποίηση της μετανάστευσης προς τις πόλεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν μεταξύ των δεκαετιών 1870-1922, με τον πληθυσμό της χώρας να αυξήθηκε σημαντικά (από 1.457.894 κάτοικοι σε 5.021.790) (Σαλίμπα, 2002: 17). Βέβαια, η μετανάστευση στην πόλη, λόγω κόστους ζωής και επικινδυνότητας, δεν ήταν εύκολη υπόθεση (Σαλίμπα, 2002: 37). Αν έμεναν, όμως, στο σπίτι, επιβαρύνονταν με παραπάνω εργασίες, όπως ήταν οι αγροτικές, που συνήθιζαν να κάνουν οι άνδρες προτού αναχωρήσουν από το σπίτι για να δουλέψουν στην πόλη, με σκοπό βγάζοντας χρήματα να έφερναν και την υπόλοιπη οικογένειά τους εκεί (Σαλίμπα, 2002: 41). Οι γυναίκες είχαν δύο βασικές επιλογές επαγγέλματος, ερχόμενες στην πόλη: υπηρέτριες ή εργάτριες (Σαλίμπα, 2002: 35). Ενδεικτικά, τα «γυναικεία επαγγέλματα» απογραφής του 1861 ήταν αυτά της υπηρέτριας και της μαίας, και ήταν συνήθως νέα κορίτσια που έρχονταν στην πόλη για να γλιτώσουν από τη φτώχεια του χωριού ή για να φτιάξουν την προίκα τους (Αβδελά, 1990: 18). Άλλες έπαιρναν για προίκα το μερίδιό τους από την πατρική περιουσία (Gallant, 2017: 205). Με λίγα λόγια, κληρονομούσαν την οικογενειακή περιουσία κατά βάση με την μορφή προίκας (Βασιλειάδου, 2018: 72). Τα γυναικεία επαγγέλματα ήταν εξ ορισμού υποβαθμισμένα, με περιορισμένες δυνατότητες εξέλιξης, ενώ δεν έπαυε και ο συνδυασμός «φυσικών ιδιοτήτων» με την εργασία των γυναικών (Αβδελά, 1990: 48). Η πλειοψηφία των γυναικών βρισκόταν σε κατηγορίες επαγγελμάτων που αντικειμενικά θεωρούνταν λιγότερο προνομιούχα (Αβδελά, 1990: 116). Η μισθωτή εργασία των γυναικών είχε τα εξής κοινά: νέες κοπέλες με χαμηλούς μισθούς, κατώτερες θέσεις, ανειδίκευτες εργασίες, περιορισμούς στην εξέλιξη ή και χωρίς προοπτική εξέλιξης, απαγόρευση εισόδου σε διάφορους κλάδους, προσωρινότητα, και σαφή διαχωρισμό από τους άνδρες μισθωτούς (Αβδελά, 1990: 49). Από την άλλη πλευρά, η μισθωτή εργασία των γυναικών τους πρόσφερε σχετική οικονομική ανεξαρτησία και κάποια περιθώρια ελευθερίας, αλλά όχι πάντα, όπως θα δούμε παρακάτω. Όλο αυτό που ζούσαν παρέμενε μια αντιφατικότητα, καθώς κοινό ιδανικό παρέμενε πάντα ο γάμος και η οικογενειακή ζωή, που θα τους επέτρεπαν να ξεφύγουν από τη «σκλαβιά» την οποία αντιπροσώπευε η μισθωτή εργασία (Αβδελά, 1990: 49).

Οι μισθοί, κατά κανόνα, φέρνουν οικονομική ανεξαρτησία στα άτομα τα οποία τους λαμβάνουν. Το πρόβλημα εδώ εντοπιζόταν στο γεγονός ότι το ύψος των μισθών, ιδίως των γυναικών, ήταν υπερβολικά χαμηλό, για να μπορεί να προσφέρει οικονομική ανεξαρτησία. Το 1870, όσοι/ες απασχολούνταν στα ατμοκίνητα εργοστάσια έπαιρναν τα εξής: 3 δραχμές την ημέρα οι άνδρες, 1-1,5 δραχμή οι γυναίκες, και 0,20-1 δραχμή τα παιδιά (Αβδελά, 1990: 20). Ωστόσο, αυτοί οι ελάχιστοι μισθοί των εργατριών πρόσφεραν οικονομική ανεξαρτησία στις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων εκείνης της περιόδου, δίνοντας δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης, σύμφωνα με την Ελένη Βαρίκα (1949-) (Βαρίκα, στο Αβδελά, 1990: 21-22). Ο μισθός των γυναικών εργατριών των μεσαίων στρωμάτων τούς επέτρεπε να συντηρηθούν και κάποιες φορές να βοηθήσουν την οικογένεια. Τη δεκαετία του 1870

παρατηρήθηκε αύξηση των εργατριών, αλλά παράλληλα παρέμεναν περισσότεροι οι εργάτες (Αβδελά, 1990: 19). Για παράδειγμα, στα 1873-75, οι γυναίκες εργάτριες ήταν 1.230 και το 1879 ήταν 4.732 (Αβδελά, 1990: 19-20). Οι μισθοί τις χρονιές 1875-1876 για τις γυναίκες παρέμεναν 1-1,5 δραχμή την ημέρα, όταν το ψωμί κυμαινόταν σε 0,36-0,48 δραχμές. Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, το 1898, το υψηλότερο ημερομίσθιο είχε φτάσει τις 3,5 δραχμές (Σαλίμπα, 2002: 81). Ως το τέλος του αιώνα, ο μηνιαίος μισθός των γυναικών κυμαινόταν από 80-120 δραχμές, ενώ αντίστοιχα των ανδρών συναδέλφων τους από 100-150 δραχμές (Αβδελά, 1990: 23). Τι τον έκαναν όμως τον μισθό οι εργάτριες; Οι εργάτριες μπορεί να ήταν χήρες, χωρίς παιδιά, με παιδιά, παντρεμένες, ορφανές, ανύπαντρες, κ.λπ. Ο ελάχιστος αυτός μισθός συνεισέφερε, τις περισσότερες φορές, στην επιβίωση της οικογένειας (Σαλίμπα, 2002: 83). Για πολλά χρόνια, πολλές γυναίκες δεν έπαιρναν καν τον μισθό τους, καθώς ο εργοδότης είτε έστελνε τα χρήματα στην οικογένειά τους, είτε είχε υποχρέωση να τις προικίσει σε περίπτωση γάμου (Αβδελά, 1990: 18). Παρόλο που, σε αυτό το σημείο, βλέπουμε τις γυναίκες να έχουν κατακτήσει κάποιες θέσεις στη μισθωτή εργασία, φαίνεται ότι δεν είχαν πάντοτε λόγο για την τύχη του μισθού τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο άεργος αδελφός εργάτριας του νηματουργείου *Λυγινού*, ο οποίος την περίμενε για να της πάρει τον μισθό, και όταν αυτή αρνήθηκε της επιτέθηκε και την άφησε αναισθητη (Σαλίμπα, 2002: 87-88). Επικρατούσαν απόψεις ότι οι άνδρες έπρεπε να έχουν το «πάνω χέρι», όπως αυτή στο χριστιανικό περιοδικό *Ανάπλασις*, την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, στο οποίο εξέφραζαν τις απόψεις τους καθηγητές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τονίζοντας ότι δεν περίσσευαν θέσεις εργασίας για τις γυναίκες και ότι η εργασία των γυναικών αντίκειται στα ήθη και τα έθιμα, σύμφωνα με τα οποία οι άνδρες πρέπει να συντηρούν τις γυναίκες. Ο αρθρογράφος του περιοδικού αυτού στρεφόταν και ενάντια της Καλλιρρόης Παρρέν, διευθύντριας της *Εφημερίδος των Κυριών*, κατηγορώντας την ότι «αντί δικαιοσύνης και ισότητας επιζητείτε γυναικοκρατία του χειρότερου είδους» (Σαλίμπα, 2002: 165).

Η τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα ήταν περιπετειώδης αναφορικά με την εργασία. Υπήρξε «δασκαλοπλημμύρα», που δημιούργησε οξύ κοινωνικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα, τόσο επειδή πολλές έμειναν άνεργες, όσο και επειδή πολλές δεν είχαν τις κατάλληλες γνώσεις λόγω της ελλιπούς εκπαίδευσής τους (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 180). Όλη αυτή η «πλημμύρα» διδασκαλισσών ήταν αποτέλεσμα του γεγονότος ότι, όλο τον 19^ο αιώνα, το μοναδικό επάγγελμα που χρειαζόταν ειδικευση, δικαιούνταν και τους επιτρεπόταν να ασκήσουν, ως γυναίκες, ήταν αυτό της δασκάλας (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 26). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, όπου πολλές θα έμεναν άνεργες, το κλίμα ανταγωνισμού ήταν έντονο, και η μια προσπαθούσε να πάρει, με κάθε μέσο που διέθετε, τη θέση από την άλλη δασκάλα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 354). Οι θέσεις εργασίας παρέμεναν ελάχιστες μπροστά στον αριθμό γυναικών που ζητούσαν δουλειά, και λόγω αυτού πολλές ήταν αυτές που έμεναν άνεργες. Για παράδειγμα, μεταξύ 1866-1876, από τις 592 που πήραν δίπλωμα, μόνο οι 175 διορίστηκαν (Αβδελά, 1990: 22-23). Ο αριθμός των σχολείων θα έπρεπε να είναι τετραπλάσιος από ό,τι ήταν για να μπορούσαν να έβρισκαν δουλειά όλες οι δασκάλες (Σαλίμπα, 2002: 222). Σε αυτή την τεταμένη κατάσταση υπήρχε ανάγκη να βρεθούν νέες λύσεις και να δοθούν νέες κατευθύνσεις. Ιστορικά, η γυναικεία απασχόληση επηρεάστηκε από δύο μεγάλα έργα, όπου και

απορροφήθηκαν πολλοί άνδρες εργάτες για την πραγματοποίησή τους. Δεν ήταν άλλα από τις σιδηροδρομικές γραμμές του Χαρίλαου Τρικούπη (1832-1896), από το 1882-1892, και τη Διώρυγα της Κορίνθου το 1893 (Σαλίμπα, 2002: 46). Έτσι, εργάτες εγκατέλειπαν τις οικογένειες για να απασχοληθούν σε αυτά τα έργα, και παράλληλα εισάγονταν νέες γυναίκες στον κόσμο της μισθωτής εργασίας (Σαλίμπα, 2002: 47-48).

Ο χρόνος εργασίας εκείνη την εποχή προσδιοριζόταν από την ανατολή έως τη δύση του ηλίου, οδηγώντας σε μια εξουθενωτική καθημερινότητα (Σαλίμπα, 2002: 53). Σύμφωνα με την Παρρέν, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, η εργασία των γυναικών διακρινόταν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με την κοινωνική τάξη της καθεμίας: τη φιλανθρωπική που αφορούσε την ανώτερη τάξη, την προοδευτική που αφορούσε τη μεσαία τάξη, και τη βιοποριστική που αφορούσε την εργατική τάξη (Παρρέν, στο Αβδελά, 2006: 238). Καταλαβαίνουμε ότι τα τρία είδη εργασίας διέφεραν ως προς τον χρόνο και την κούραση της δουλειάς. Η Παρρέν είχε ως κεντρικό μέλημα την εργασία των γυναικών της δικής της τάξης, δηλαδή γυναίκες με οικονομική ευχέρεια, συνηθίζοντας, μάλιστα, να μιλούσε απαξιωτικά για τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων (Αβδελά, 2006: 239), αποδεικνύοντας έτσι ότι δεν ήταν όλες οι γυναίκες μια γροθιά απέναντι στο κατεστημένο, αλλά ότι υπήρχε έντονο κλίμα ανταγωνισμού και ανάμεσα στις γυναίκες.

Βρισκόμαστε, άλλωστε, σε μία εποχή μεταβολών. Διατάγματα μεταβάλλονταν, συνθήκες ζωής, εργασίας, απαγορεύσεις, διεκδικήσεις, και πολλά προβλήματα αιωρούνταν χωρίς κάποια βελτίωση. Ελάχιστες είχαν τη δυνατότητα να δουλέψουν, και όσες μπορούσαν δεν περνούσαν καλά στους χώρους εργασίας. Ένα σημαντικό πρόβλημα τόσο του 19^{ου} όσο και του 20^{ου} αιώνα ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στους χώρους εργασίας. Παρόλο που το 1912 ορίστηκε επιτροπή από τον Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για έλεγχο καθαριότητας, συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας των εργοστασίων, η κατάσταση παρέμενε αισχρή (Σαλίμπα, 2002: 71). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η ποιήτρια Μαρία Πολυδούρη (1902-1930), η οποία το 1918 ήταν γραφέας β' στη Νομαρχία Μεσσηνίας στην Καλαμάτα, και το 1922, 20 χρονών, γραφέας α' στη Νομαρχία Αττικής, και αναφερόταν σε μια καταθλιπτική κατάσταση στα γραφεία υπηρεσιών (Πολυδούρη, στο Αβδελά, 1990: 158-159). Απουσίαζαν γενικά οι στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής. Στα εργοστάσια έκανε κρύο τον χειμώνα, ζέστη το καλοκαίρι. Η υγρασία και η σκόνη βασίλευαν, οι στέγες είχαν διαρροές, οι αυξομειώσεις του φωτισμού δημιουργούσαν οφθαλμολογικά προβλήματα, και οι πανδημίες έπληξαν τους περισσότερους (Σαλίμπα, 2002: 70). Το 1913 γινόταν λόγος από τον επιθεωρητή εργασίας για ανεπάρκεια χώρου, και έτσι επιδειωνόταν η υγεία των εργαζομένων, με τα εργατικά ατυχήματα από τους οδοντωτούς τροχούς, που δεν είχαν ακόμη προστατευτικά καλύμματα (π.χ., ακρωτηριασμός χεριών, συνθλίψεις δακτύλων, ακόμη και θάνατοι). Μάλιστα, μέχρι τον νόμο 551/ 31-12-1914 «Περί ευθύνης προς αποζημίωση των εξ ατυχήματος παθόντων εργατών ή υπαλλήλων», δεν υπήρχε καμία αποζημίωση, περίθαλψη ή κάλυψη των εξόδων κηδείας (Σαλίμπα, 2002: 79). Μέχρι τότε δεν στρέφονταν στα δικαστήρια λόγω του ότι φοβόντουσαν μην απολυθούν ορθώνοντας ανίστημα και διεκδικώντας τα δικαιώματά τους, που βέβαια πολλές φορές αγνοούσαν ότι είχαν, αλλά και την πείνα που θα συνεπαγόταν η απόλυσή τους λόγω του μηδαμινού εισοδήματός τους. Αλλά ακόμη και αυτοί που, πριν

τον παραπάνω νόμο, έκαναν καταγγελία για αποζημίωση δεν έπαιρναν αυτό που δικαιούνταν, καθώς ο εργοδότης πλήρωνε συχνά για ψευδομάρτυρες (Σαλίμπα, 2002: 79). Εν συνεχεία, στις καπναποθήκες και τα καπνεργοστάσια, όπως μαρτυρεί το *Υπόμνημα Εργατικού Κέντρου Αθηνών* το 1921, ο φωτισμός δεν επαρκούσε, δεν υπήρχε εξαερισμός, τα πατώματα ήταν βρώμικα και η μυρωδιά της νικοτίνης βλαβερή (Σαλίμπα, 2002: 94). Δεν ήταν καλύτερη η κατάσταση στα τυπογραφεία-λιθογραφεία, όπου οι εργάτες και οι εργάτριες περνούσαν τον εργάσιμο χρόνο τους σε δυσμενέστερες, για την υγεία τους, συνθήκες, όπως ήταν η επαφή με τον μόλυβδο, το αντιμόνιο, τα χημικά αέρια, κ.λπ. (Σαλίμπα, 2002: 118).

Η εργασία κάτω από τέτοιες συνθήκες σίγουρα δεν δημιουργούσε καλές σχέσεις μεταξύ των συναδέλφων. Εξάλλου, η ιεραρχία έπαιζε σημαντικό ρόλο, και καθένας ασκούσε εξουσία στους κατωτέρους του και υποτασσόταν στους ανώτερους. Και φυσικά αυτοί που βρίσκονταν στη βάση της ιεραρχικής πυραμίδας, δεν ασκούσαν πουθενά εξουσία, παρά μόνο τους ασκούσαν (Αβδελά, 1990: 159). Όπως μπορούμε εύκολα να φανταστούμε, οι γυναίκες πολλαπλασιάζονταν στα γραφεία, αλλά καταλάμβαναν τις κατώτερες θέσεις. Τη δεκαετία του '20, η παρουσία τους στις υπηρεσίες ήταν αδιαμφισβήτητη, χωρίς όμως να θεωρείται αυτή η εξέλιξη θετική από όλους. Οι γυναίκες υπάλληλοι αντιμετώπιζονταν με καχυποψία και σκεπτικισμό, και θεωρούνταν ότι είχαν μειωμένη απόδοση σε σχέση με τους άνδρες, ενώ κάποιοι υποστήριζαν ότι το επάγγελμα της υπαλλήλου καταστρέφει την υγεία των νέων γυναικών, θέτοντας σε κίνδυνο την εκπλήρωση του βασικού τους προορισμού, που δεν ήταν άλλος από τη μητρότητα (Αβδελά, 1990: 160). Υποστηριζόταν συχνά ότι χρησιμοποιούσαν τα γυναικεία τους θέληγτρα για το συμφέρον τους, ενώ υφίσταντο πολύ συχνά σεξουαλικές παρενοχλήσεις (Αβδελά, 1990: 161). Οι μεικτές θέσεις ανδρών και γυναικών έκαναν εμφανείς τις διακρίσεις στον εργασιακό χώρο, καθώς οι γυναίκες ήταν αυτές που περιορίζονταν πάντοτε στη βάση της πυραμίδας, και οι γυναικείες θέσεις έπασχαν από έλλειψη κύρους και αναγνωρισμένων προσόντων. Ένας άντρας υπάλληλος είχε την ελπίδα αύξησης μισθού, λόγω των προσόντων του, στην εργασία του, ενώ για τις γυναίκες υπαλλήλους η σχέση προσόντων-μισθού ήταν αμελητέα, αφού δεν συνυπολογίζονταν τα προσόντα της κάθε μίας για να οριστεί ο μισθός τους, αλλά οριζόταν με βάση το φύλο τους. Ο ανταγωνισμός στους χώρους εργασίας ήταν αφόρητος (Αβδελά, 1990: 167), το οποίο ήταν λογικό, αφού για τις γυναίκες ειδικά, οι θέσεις εργασίας ήταν ελάχιστες και η περίπτωση να προσληφθούν μικρή. Επί παραδείγματι, οι γυναίκες, από όλες τις κατηγορίες δημοσίων υπαλλήλων, συγκεντρώνονταν στο διδασκαλικό επάγγελμα, με το ποσοστό να έφτανε το 40% τις δεκαετίες 1920-1930. Ένα άρθρο δημοσιευμένο τη δεκαετία του '20, σε ένα από τα πρώτα τεύχη της εφημερίδας *Υπαλληλική*, εξέφραζε την ιδιαιτερότητα της συμμετοχής των γυναικών στο δημοσιοϋπαλληλικό συνδικαλιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου: «*Αν οι άνδρες εργαζόμενοι γίνονται αντικείμενα υλικής εκμετάλλευσης, οι γυναίκες εργαζόμενες γίνονται αντικείμενα πολλαπλής εκμετάλλευσης*» (Αβδελά, 1990: 168).

Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα προσφερόταν πλέον η δυνατότητα στις γυναίκες να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι (Αβδελά, 1990: 110). Η υπαλληλία, λοιπόν, στις αρχές πια του 20^{ου} αιώνα, απορροφούσε όλο και μεγαλύτερα ποσοστά γυναικών, σε ηλικίες 20-29 ετών (Αβδελά, 1990: 44). Παρόλα

αυτά, η δυνατότητα αυτή δεν έμενε σταθερή στον χρόνο, καθώς ο αριθμός γυναικών υπαλλήλων υφίστανται αριθμητικές διακυμάνσεις, λόγω απολύσεων εγκύων, παραίτησής των ίδιων των γυναικών για φροντίδα οικογένειας κ.λπ., ενώ και οι διάφορες νομοθετικές ρυθμίσεις δεν έμεναν στάσιμες (Αβδελά, 1990: 110). Τόσο το φύλο όσο και η «φύση» και ο προορισμός των γυναικών, συνέχιζαν να δυσκολεύουν τη ζωή τους, αφού ίσχυαν ακόμη πολλά στερεότυπα και προκαταλήψεις εις βάρος τους (Αβδελά, 1990: 111). Ακόμη και γυναίκες, όπως η Παρρέν, δεν αρνούσαν τα ειδικά γυναικεία καθήκοντά τους, και δεν αμφισβητούσαν τη γυναικεία «φύση» (Μπακαλάκη και Ελεγμίτου, 1987: 28). Παρόλο που ο 20^{ός} αιώνας εισήγαγε μια νέα δυνατότητα επαγγέλματος για τις γυναίκες, αυτή της υπαλλήλου, βλέπουμε χαρακτηριστικά, το διάστημα 1907-1951, ο ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας να παραμένει, σε ποσοστό, πολύ πιο υψηλός για τους άνδρες (2.328.900 άνδρες και 510.600 γυναίκες) (Αβδελά, 1990: 25/πίνακας). Οι περισσότερες, αν όχι όλες, συνέχιζαν να δουλεύουν από οικονομική ανάγκη, με σχετικά χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, για να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα. Ήταν συχνά ανύπαντρες, ενώ σημαντικό ποσοστό ήταν πρόσφυγες, με την εργασία να τους προσφέρει έστω έναν ελάχιστο μισθό και μια κοινωνική αξιοπρέπεια (Αβδελά, 1990: 45). Παρά την πρόοδο του 20^{ού} αιώνα, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι γυναίκες είχαν κάποια μεγάλη ευκαιρία στον χώρο εργασίας. Υπήρχε έντονος φόβος να μην μείνουν άνεργοι άνδρες λόγω των γυναικών (Αβδελά, 1990: 26). Πίστευαν ότι οι γυναίκες έπαιρναν τη δουλειά των ανδρών (Αβδελά, 1990: 55). Για αυτόν τον λόγο, συνήθως, οι ευκαιρίες που δίνονταν στις γυναίκες αφορούσαν το να γίνουν ανειδίκευτες εργάτριες στις βιομηχανίες και στις υπηρεσίες, και να χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία ή σε βοηθητικές εργασίες (Αβδελά, 1990: 38). Οι ειδικευμένες εργάτριες, την περίοδο του Μεσοπολέμου, ήταν πολύ λίγες και απασχολούνταν στην κλωστοϋφαντουργία (Αβδελά, 1990: 38). Για τις γυναίκες, οι επαναλαμβανόμενες εργασίες με χαμηλό μισθό θεωρείτο εκ φύσεως ιδιότητα (Αβδελά, 1990: 38). Ανισότητες, βέβαια, υπήρχαν και ανάμεσα σε γυναίκες ανάλογα το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκαν και το οικονομικό υπόβαθρο το οποίο είχαν, ώστε να μπορούσαν να καλύψουν οικονομικά την ιδιωτική ανώτερη εκπαίδευση και άρα να ασκήσουν επαγγέλματα που απαιτούσαν ειδίκευση (Αβδελά, 1990: 44). Οι ρόλοι, όμως, των γυναικών στον δημόσιο χώρο ήταν πολύ συγκεκριμένοι και η είσοδός τους σε πολλές υπηρεσίες απλώς απαγορευόταν (π.χ., δικαστικός κλάδος, εργαστήρια χημείας), ενώ όπου συνυπήρχαν με άνδρες (π.χ., τραπεζικός τομέας) ήταν ξεκάθαρα άνισες οι σχέσεις, αφού οι αρμοδιότητές τους ήταν πάντα οι βοηθητικές, η αμοιβή τους πολύ χαμηλότερη από την αντίστοιχη των ανδρών, εξαρτιόντουσαν από την καλή ή την κακή διάθεση των συναδέλφων τους, και ο γάμος συνιστούσε λόγο απόλυσής τους από το 1930 και έπειτα (Αβδελά, 1990: 46).

Η συμμετοχή των γυναικών στις μισθωτές σχέσεις διευρύνθηκε αισθητά έως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα (Αβδελά, 1990: 27). Βλέπουμε αισθητές διαφορές των ποσοστών στα διάφορα επαγγέλματα, παρατηρώντας μεγαλύτερη συγκέντρωση γυναικών στα «πιο γυναικεία». Κατά κύριο λόγο, τα «γυναικεία επαγγέλματα» ήταν μετρημένα και περιορισμένα στη «γυναικεία φύση», όπως δασκάλα, νοσοκόμα, μοδίστρα, γραμματέας (Αβδελά, 1990: 38). Για παράδειγμα, στα μεταλλεία-ορυχεία συγκεντρώνονταν το 1920, 7.623 άνδρες και μόνο 893 γυναίκες, ενώ, αντίθετα, στις προσωπικές υπηρεσίες οι άνδρες το 1928 ήταν 20.193 και οι

γυναίκες 37.377 (Αβδελά, 1990: 27-29). Ο 20^{ός} αιώνας έφερε σταδιακή πρόοδο και στον ενεργό γυναικείο πληθυσμό, με την αύξηση μεταξύ 1907-1920 και 1920-1928 να έφτανε να ήταν μεγαλύτερη από την αύξηση του ενεργού πληθυσμού συνολικά (Αβδελά, 1990: 35). Το προσωπικό, λοιπόν, αυξήθηκε, αλλά με διαφορετικούς ρυθμούς για άνδρες και γυναίκες. Συγκεκριμένα, το 1907 αυξήθηκε ο αριθμός των γυναικών στη βιομηχανία, με ποσοστό 16%, ενώ η υπαλληλία (π.χ. εμπορικά καταστήματα, τράπεζες) προσέλκυε συχνότερα γυναίκες, με την πρόσληψή τους εκεί να ξεκινάει το 1910 (Αβδελά, 1990: 36-37).

Φτάνοντας στα μέσα της δεκαετίας του 1930, σπάνια κάποιος αντιτίθετο στην εργασία των γυναικών, καθώς μέσα στο κλίμα ανασφάλειας των συνθηκών ζωής ο κάθε μισθός ήταν απαραίτητος. Οι εργάτριες και οι υπάλληλοι όμως εγκατέλειπαν συχνά την εργασία μετά τον γάμο. Στα τέλη της δεκαετίας του '30, λόγω της οικονομικής κρίσης και της ανασφάλειας των συνθηκών ζωής, ο μισθός των γυναικών ήταν απαραίτητος, και έτσι ο συνδυασμός εργασίας και γάμου συχνότερος, ώσπου να γεννιόντουσαν τα παιδιά (Αβδελά, 1990: 45). Σύμφωνα, όμως, με την Ruth Milkman (1954-): *«Η πληρωμένη εργασία των γυναικών εξακολουθεί να κατατάσσεται με βάση το φύλο τους [...] η αύξηση της συμμετοχής τους στην εργατική δύναμη δεν άλλαξε παρά ελάχιστα τον ρόλο τους στην οικογένεια»* (Milkman, στο Αβδελά, 1990: 58). Πίσω από όλο αυτό όμως κρυβόταν μια ανησυχία για την τύχη της οικογένειας, τον κίνδυνο να χανόταν η «θηλυκότητα», κ.ο.κ. (Αβδελά, 1990: 49). Η κυρίαρχη κοινωνική ιδεολογική παραδοχή που επικρατούσε, υποστήριζε ότι οι γυναίκες είναι όντα που χρειάζονταν προστασία από εξωτερικούς κινδύνους, όσο και από τον ίδιο τους τον εαυτό, και ότι δεν έπρεπε να επηρεάζονται από την έξω-σπιτική εργασία, ώστε να ολοκληρώσουν τον προορισμό τους ως υγιείς και αφοσιωμένες σύζυγοι και μητέρες (Αβδελά, 1990: 51). Αυτό γίνεται φανερό και από την ηλικία των εργαζομένων, καθώς οι γυναίκες υπάλληλοι ήταν αισθητά νεότερες από τους άνδρες συναδέλφους τους, διότι είτε διορίζονταν σε μικρότερη ηλικία, είτε εγκατέλειπαν την εργασία πιο νωρίς από τους άνδρες για να αφοσιωθούν στην φροντίδα της οικογένειας (Αβδελά, 1990: 118). Ρόλο στο πότε θα εγκαταλείψουν την εργασία τους οι γυναίκες έπαιζε και η οικογενειακή κατάσταση. Για παράδειγμα, οι ανύπαντρες γυναίκες εργάζονταν σε ποσοστό 78,5%, ενώ οι παντρεμένες σε ποσοστό 8,6%, ενώ παράλληλα για τους παντρεμένους άνδρες το ποσοστό διατηρούταν στο 42% (Αβδελά, 1990: 120). Καθίσταται σαφές ότι οι κοινωνικοί ρόλοι ανδρών και γυναικών και η σχέση των δύο φύλων με την εργασία δεν ήταν η ίδια (Αβδελά, 1990: 51).

Ας δώσουμε συγκεκριμένα ένα παράδειγμα «γυναικείου» επαγγέλματος και των συνθηκών που επικρατούσαν. Ένα γυναικείο επάγγελμα θεωρείτο αυτό της τηλεφωνήτριας. Τα πρώτα χρόνια, η εργασία, ήταν τέσσερις ώρες την ημέρα, και η κάθε εργαζόμενη αναλάμβανε σαράντα συνδρομητές. Τη δεκαετία του '20 άρχισαν να αυξάνονται γοργά τα ποσοστά ζήτησης, χωρίς ανάλογα να αυξάνεται το προσωπικό, και έτσι, για το ήδη υπάρχον προσωπικό, αυξάνονταν οι ώρες και ο φόρτος δουλειάς. Συγκεκριμένα, στα μέσα της δεκαετίας του '20, οι ώρες εργασίας ανέρχονταν σε 6,5-7 ώρες την ημέρα, και η κάθε τηλεφωνήτρια αναλάμβανε διακόσιους συνδρομητές (Αβδελά, 1990: 162). Παράλληλα, οι συνθήκες και τα μηχανήματα δεν ανανεώνονταν και είχαν άμεση επίπτωση στην υγεία των τηλεφωνητριών. Ασθενούσαν συχνά με ωτίτιδες, νευρικές διαταραχές, ενώ επίσης είχαν καθημερινές ζαλάδες και λιποθυμίες. Η πολύωρη εργασία

και η καθημερινή κούραση τις έκανε πιο ευάλωτες στη φυματίωση, η μεταδοτικότητα της φυματίωσης ήταν έντονη υπό αυτές τις συνθήκες εργασίας, και από το γεγονός ότι χρησιμοποιούσαν τις ίδιες τηλεφωνικές συσκευές χωρίς απολύμανση. Το 1925, η φυματίωση ήταν η κύρια αιτία θανάτου για τις τηλεφωνήτριες (Αβδελά, 1990: 162-163). Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1929, το 1/5 των δημοσίων υπαλλήλων, δηλαδή 8.000 άτομα, είχαν πληγεί από φυματίωση (Αβδελά, 1990: 159).

Για πολλά χρόνια, όπως είδαμε παραπάνω, οι συνθήκες εργασίας ανδρών και γυναικών ήταν άθλιες, πολύωρες, και με χαμηλούς μισθούς, ιδίως για τις γυναίκες. Θα αναλύσουμε παρακάτω μέτρα που πάρθηκαν, νόμους που ψηφίστηκαν, διεκδικήσεις που έγιναν, αλλά και αναταραχές που προκλήθηκαν. Το πρώτο μέτρο που λήφθηκε στην Ελλάδα για τον χρόνο εργασίας ήταν το 1909 και αφορούσε την «Κυριακή αργία» (Σαλίμπα, 2002: 55-56). Εν συνεχεία, τα πρώτα μέτρα για την προστασία των γυναικών ελήφθησαν με τον νόμο 4029 στις 24 Ιανουαρίου/7 Φεβρουαρίου 1912 «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», και αφορούσαν τα ακόλουθα: τον χρόνο, περιορίζοντάς τον σε δέκα ώρες, και τα Σάββατα και τις παραμονές των εορτών, σε οχτώ ώρες, την ενδιάμεση ανάπαυση, τα ειδικά μέτρα για εγκύους, την απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας, και την απαγόρευση σε παιδιά κάτω των 12 ετών να ασκούσαν το επάγγελμα του εργάτη. Παρόλα αυτά, δεν εφαρμόζονταν όλα τα μέτρα, όπως για παράδειγμα η παύση εργασίας πριν και μετά τον τοκετό, ενώ ακόμη και το όριο ηλικίας δεν τηρείτο πάντα, αφού στα βιβλιάρια εργασίας τους, που καθιερώθηκαν με τον νόμο 4029 της 24 Ιανουαρίου/7 Φεβρουαρίου 1912, πολλές φορές καταγραφόταν ψεύτικη ηλικία, λόγω της μεγάλης ανάγκης για εργασία και μισθό (Σαλίμπα, 2002: 56-60). Ακόμη και οι εξετάσεις των εργαζομένων από γιατρούς δεν γίνονταν πάντα όπως έπρεπε, αφού οι γιατροί δεν εξέταζαν τα άτομα εξονυχιστικά, ώστε να βεβαιωθεί η υγιής τους κατάσταση, και έτσι, ιδίως τα εργατικά στρώματα, μαστίζονταν από φυματίωση, ευλογιά και ελονοσία (Σαλίμπα, 2002: 61). Η εργάτρια, τις περισσότερες φορές, αδιαφορούσε για την κούραση, την εξάντληση, την κακή κατάσταση της υγείας της, κ.λπ., διότι προσπαθούσε να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα για την επιβίωσή της, αφού περισσότερες ώρες δουλειάς ισούνταν με περισσότερα χρήματα (Σαλίμπα, 2002: 59).

Το προφίλ της εργάτριας ήταν πολύ διαφορετικό από αυτό που μπορεί να σκέφτεται ένας άνθρωπος σήμερα όταν κάνει εικόνα στον μυαλό του έναν σημερινό εργαζόμενο/-η, όπως επίσης και ο χώρος εργασίας. Αρχικά, σε ορισμένες υπηρεσίες, οι γυναίκες καλούνταν να φοράνε συγκεκριμένα ρούχα, και αυτός ο κανονισμός τις επιβάρυνε οικονομικά (Αβδελά, 1990: 161). Από εκθέσεις επιθεωρητή εργασίας βλέπουμε ότι τις δεκαετίες '20-'30 οι περισσότερες εργάτριες ήταν πολύ νέες (50% σε ηλικίες 10-19 ετών), καλούμενες να συντηρήσουν μέλη της οικογένειάς τους, με το ημερομίσθιό τους, το 1921, να κυμαίνεται στις 3-6 δραχμές (Σαλίμπα, 2002: 96), και με τις ευκαιρίες τους, για εργασία, να είναι ελάχιστες λόγω της ελάχιστης ή καθόλου μόρφωσής τους (Αβδελά, 1990: 39). Μετά το 1922, το 1/3 ήταν πρόσφυγες και ορφανές (Αβδελά, 1990: 39). Οι προβλεπόμενες ώρες εργασίας από τον νόμο ήταν οχτώ, αλλά ξεπερνούσαν κατά πολύ, και οι συνθήκες υγιεινής ήταν άθλιες (Αβδελά, 1990: 40). Βλέπουμε, λοιπόν, έναν φαύλο κύκλο να διαγράφει τον χώρο εργασίας, ενώνοντας ανισότητες, παιδιά και γυναίκες, αφού οι γυναίκες υφίσταντο ανισότητες που δεν μπορούσαν να ξεπεραστούν και να αντιμετωπιστούν εύκολα, και

μέσα σε αυτό το κλίμα ανισοτήτων και χαμηλών μισθών που υφίσταντο οι γυναίκες, τα παιδιά αναγκάζονταν και αυτά να δουλέψουν. Συγκεκριμένα, οι υπηρέτριες ήταν πολλές φορές μικρά κορίτσια 10-14 ετών και υφίσταντο οικονομική και σεξουαλική υπέρ-εκμετάλλευση (Αβδελά, 1990, σελ. 43). Η οικονομική και η σεξουαλική εκμετάλλευση των γυναικών στον χώρο εργασίας ήταν συχνό φαινόμενο, όπως επίσης και η διακωμώδηση των γυναικών δασκάλων, αλλά και γενικά των γυναικών που εργάζονταν (Αβδελά, 1990: 18,26).

Αξίζει, έχοντας αναφέρει όλα τα παραπάνω, να δούμε βιώματα, συνταξιούχων πλέον, δημοσίων υπαλλήλων, που ανακάλεσαν στην μνήμη τους τουλάχιστον είκοσι χρόνια εργασίας στις δημόσιες υπηρεσίες (Αβδελά, 1990: 212). Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την περίοδο που μελετάμε στην παρούσα εργασία, για αυτό και οι μαρτυρίες που θα δούμε αφορούν τα έτη 1930-1946, αλλά μελετώντας αυτές θα καταλάβουμε ότι παρά το πέρασμα του χρόνου πολλά δεδομένα ήταν ίδια, σε πολλούς τομείς της ζωής των γυναικών. Η εργασία παρέμενε απλά μια ευκαιρία να δείξουν υπευθυνότητα, και άρα να βελτιώσουν το κύρος τους στο εσωτερικό της πατρικής οικογένειας. Για αυτό, πολλές έσπευσαν να βεβαιώσουν ότι ήταν δική τους επιλογή να εργαστούν, αλλά και ανάγκη: «[...] είχα ανάγκη να δουλέψω. Και το ήθελα βέβαια. Το ήθελα» (Αβδελά, 1990: 216). Πολλές είναι οι μαρτυρίες των γυναικών αυτών που κατονόμασαν την εργασία ως δυσάρεστη εμπειρία: «[...] Όταν διορίστηκα και πήγα να πιάσω δουλειά γύρισα στο σπίτι και είχα πυρετό [...]», ή έκαναν κάποια δουλειά που δεν τους άρεσε: «Εμένα αυτή η δουλειά δε μου άρεσε καθόλου [...] Ήταν εχθρός μου [...]» (Αβδελά, 1990: 217). Ο καταμερισμός των διοικητικών θέσεων ήταν πάντα εκεί, και φυσικά όσο χαμηλότερα βρισκόταν κάποιος στην ιεραρχία τόσο πιο κουραστική και εκνευριστική ήταν η δουλειά που έκανε: «Κάθισα ως δακτυλογράφος πέντε χρόνια. Πέντε χρόνια δουλειά! Σαν το σκυλί, σου λέω, δούλευα. Σα σκυλί. Σκέψου ότι το βράδυ άλειβε η μητέρα τα χέρια μου με πετρέλαιο και πονούσαν! Δούλευα, όχι αστεία!» (Αβδελά, 1990: 218). Μέσα από τις μαρτυρίες αυτές, φανερές έγιναν και οι σχέσεις που είχαν και οι γυναίκες μεταξύ τους, αλλά κυρίως το κλίμα ανταγωνισμού μέσα στους χώρους εργασίας: «Είχανε βάλει τις δακτυλογράφους μέσα στο βάθος [...]ε ήτανε και τεμπέλες και φλυαρούσαν χωρίς τέλος», ενώ φανερό, μέσα από αυτά τα λόγια, γίνεται και το αίσθημα περιφρόνησης (Αβδελά, 1990: 220). Οι καλές σχέσεις μεταξύ των συναδέλφων μαρτυρούσαν το κατά πόσο είχαν προσαρμοστεί ή είχαν ενταχθεί στη ζωή του γραφείου: «Δέθηκα πάρα πολύ. Επτά ώρες, ούτε με τον άντρα σου δεν μένεις [...] Αν τύχει να βρεθείς κοντά σε ανθρώπους αξιαγάπητους, αυτό είναι ευτυχία πια! Ε και είχα αυτήν την ευτυχία». Αντίθετα από αυτό όμως υπήρχε και η άλλη περίπτωση: «Πολλές σχέσεις με συναδέλφους δεν είχα ποτέ μου [...]» (Αβδελά, 1990: 220). Αναδεικνύεται, επίσης, ότι το φύλο αποτελούσε για τις γυναίκες υπαλλήλους, ακόμη, επαρκή λόγο για να μην εξελίσσονταν στην ιεραρχία (Αβδελά, 1990: 222). Οι άνδρες προάγονταν εις βάρος των γυναικών και οι γυναίκες το γνώριζαν, αλλά το θεωρούσαν αναπόφευκτο: «Οι άνδρες είχαν ταχύτερη εξέλιξη [...] οι γυναίκες δεν παίρνουν προαγωγές». Αντίστοιχα, όσον αφορά τα συμβούλια που γίνονταν για να αποφασιστούν οι προαγωγές: «[...] “δεν κάνουν οι γυναίκες”, μας έλεγαν. Χωρίς καμία δικαιολογία». Και η «δικαιολογία» για αυτό ήταν απαντήσεις όπως του γενικού γραμματέα που δίνει ως παράδειγμα μια από τις γυναίκες: «“Αυτές γεννοβολάνε όλη την ώρα και παίρνουν άδειες τοκετού και φεύγουν”, έλεγε [...] Και ας

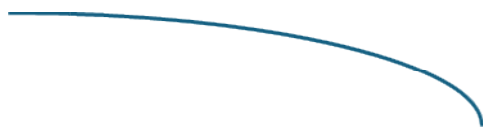
είχε η μια γιο είκοσι χρονών, η δε άλλη ανύπαντρη, πενήντα χρονών γυναίκα [...] Έγινε τελικά ο άντρας» (Αβδελά, 1990: 221). Ήταν πολύ συχνό φαινόμενο η παρενόχληση των γυναικών: «Στη νέα μου διεύθυνση δε μου φερόταν καλά ο διευθυντής [...] Δε σήκωνε ξέρεις το ύφος [...] Η γυναίκα δηλαδή ήτανε πως να σου πω, δεν τη θεωρούσαν για τίποτε [...]» (Αβδελά, 1990: 223). Αλλά και οι σεξουαλικές παρενοχλήσεις ήταν υπερβολικά συχνές: «[...] ε και απέβαλα και πήγα να πεθάνω. Εξαιτίας του προϊσταμένου όλα αυτά». Επίσης, δεν αντιμετώπιζονταν καλά ούτε όσες εγκυμονούσαν: «Τι θέλουν εδώ οι γκαστρομένες», έλεγαν οι άνδρες συνάδελφοί τους, θεωρώντας ότι η εικόνα μιας εγκύου αντιφάσκει με την ιδιότητα του υπαλλήλου (Αβδελά, 1990: 223). Επίσης, γυναίκες με ισχυρό χαρακτήρα που δεν υποτάσσονταν σε όλες τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς χαρακτηρίζονταν ως παραφωνία: «Δεν ανεχόντουσαν να σηκώσεις κεφάλι [...] όταν ένας άντρας έλεγε κάποια πράγματα και εσύ έλεγες τα ίδια, υπήρχαν διαφορετικά κριτήρια [...]» (Αβδελά, 1990: 223-224). Οι γυναίκες υπάλληλοι έπρεπε να είναι υπάκουες, να κολακεύουν και να εκτελούν αδιαμαρτύρητα τις εντολές. Βρίσκονταν σε μια θέση διπλής κατωτερότητας, στα μάτια των ανωτέρων: βαθμού και φύλου. Όσον αφορά τον συνδυασμό οικογένειας και εργασίας, δεν έμπαινε πάντα για όλες η οικογένεια εμπόδιο στη δουλειά, καθώς ήταν απαραίτητοι οι δύο μισθοί: «[...] Παντρευτήκαμε, άρχισε ο πόλεμος, η κατοχή, ήτανε τα πιο δύσκολα χρόνια που μπορείς να φανταστείς [...] Αρκεί να σου πω ότι οι δύο μισθοί μας μόλις έφταναν για το φαγητό του μεγάλου μας γιού [...]». Άλλες βέβαια θεωρούσαν τις εαυτές τους τυχερές που τις ενθάρρυναν οι άνδρες τους να μείνουν σπίτι: «[...] Μάλιστα αυτός δεν ήθελε η γυναίκα του να δουλεύει και όταν μιλούσαμε για τον γάμο έλεγε: Εμένα ο πόθος μου είναι να μη δουλεύει η γυναίκα» (Αβδελά, 1990: 226). Από τη στιγμή που γεννιόντουσαν παιδιά, τα πράγματα δυσκόλευαν, καθώς πολλαπλασιάζονταν οι υποχρεώσεις για τις γυναίκες, και η εξάντληση και το άγχος ήταν έντονα: «Η δουλειά του γραφείου και του σπιτιού ήταν φοβερή! Και έπρεπε να τα κάνω όλα μόνη μου. Πάρα πολύ δύσκολη ζωή! [...]». Φυσικά ήταν πιο εύκολο αν οι σύζυγοι δεχόντουσαν να βοηθήσουν τις γυναίκες στις υποχρεώσεις «τους»: «Ο άντρας μου βοηθούσε πάρα πολύ. Θυμάμαι ότι τα πάντα, τα πάντα τα κάναμε μαζί. Κρατούσε και τα παιδιά [...] είχε ασχοληθεί πάρα πολύ». Υπήρχε βέβαια και το άλλο άκρο, που οι σύζυγοι τα ήθελαν όλα έτοιμα: «Ο άντρας μου τυχαίνει να είναι ανατολίτης. Από τους τύπους που τα θέλουν όλα στο χέρι. Δε μπορεί νερό να βάλει να πει!» (Αβδελά, 1990: 227). Μέσα στις συνθήκες πίεσης, άγχους, εξάντλησης και όλα αυτά χωρίς καμία ιδιαίτερη ανταμοιβή, ήταν λογικό που δεν έβρισκαν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην δουλειά τους. Όσες γυναίκες επιθυμούσαν μια ισορροπία ανάμεσα σε οικογένεια και δουλειά, κατανοούσαν ότι ήταν αδύνατο, και υποχρεώνονταν να ήταν αυτές που έπρεπε να επιλέξουν ή το ένα ή το άλλο. Κάποιες που επέλεγαν να προοδεύσουν στη δουλειά και να φτάσουν τους άνδρες δούλευαν όλη μέρα. Αποτελούσαν εξαίρεση οι γυναίκες εκείνες, και είχαν ως τίμημα την απομόνωση και τη «μη εκπλήρωση» της θηλυκότητάς τους, ενώ ένιωθαν και ενοχές για την επιλογή τους: «[...] για να φτάσεις να ξεπεράσεις άνδρες έπρεπε να δουλέψεις σκυλίσια. Εγώ δούλεβα από το πρωί ίσαμε το βράδυ [...] δεν έβλεπα σπίτι. Αφού ο γιος μου, μια φορά που κάποιος με είχε ρωτήσει πως πήγαινε η δουλειά μου στο υπουργείο που ήμουν με τα εγκληματικά παιδιά, πετάγεται και λέει: Η μαμά μου ασχολείται με όλα τα παιδιά του κόσμου εκτός από τον γιό της [...] Με προβλημάτισε αυτή η κουβέντα [...]». Οι περισσότερες γυναίκες κατέληγαν, μέσα σε όλο

αυτό το πλαίσιο άγχους, πίεσης, ενοχών και τύψεων, να αποσύρονται. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι τάσεις φυγής, συνειδητές ή ασυνειδήτες, χαρακτηρίζαν τις περισσότερες (Αβδελά, 1990: 230). Πολλές φορές αυτές οι τάσεις πυροδοτούνταν και από απειλή της σωματικής τους ακεραιότητας: «*Τι να σου πω το να γυρίσω πίσω στο γραφείο θα πάθω -αν δεν έχω τώρα- καρκίνο[...]*». Πολλές είναι αυτές που έβλεπαν την αδικία που υφίσταντο: «*Καλός είναι ο άντρας μου δεν έχω παράπονο [...] άμα το σκεφτείς όμως τι έδωσα εγώ και τι πήρα; [...] Δεν πήρα τίποτα σχεδόν! Δεν πήρα τίποτα διότι έδωσα πάρα πολλά [...] Ποτέ δεν είπε: Ε, πρόσφερες και εσύ, πρόσφερες[...]*» (Αβδελά, 1990: 234).

Όλες οι παραπάνω συνεντεύξεις, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, αφορούσαν τις γυναίκες αυτές που ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, και εντάχθηκαν στις υπηρεσίες μεταξύ 1930-1946 και συνταξιοδοτήθηκαν μεταξύ 1960-1975. Όπως γίνεται φανερό, από τις συνεντεύξεις των γυναικών αυτών, υπήρχαν πολλά κοινά μεταξύ των γυναικών εργαζομένων, και αυτά ήταν τα εμπόδια στη εξέλιξη, τα προβλήματα με τους ανώτερους, η έλλειψη ενδιαφέροντος για την δουλειά, οι δύσκολες σχέσεις με τους συναδέλφους, τα εμπόδια που έθετε για αυτές η οικογένεια κ.λπ. Παρά τις δεκαετίες που πέρασαν δεν καταγράφηκε καμία διαφορά κατά την διάρκεια των δεκαετιών αυτών στον τρόπο στον οποίο βίωναν τις εμπειρίες τους στον χώρο εργασίας, σε συνδυασμό με την οικογένεια. Η μόνη εμφανής διαφορά είναι στον αριθμό των γυναικών υπαλλήλων μεταξύ του 1930-1970. Οι συνεντεύξεις δεν άφησαν να νοηθεί κάποια άλλη πραγματική εξέλιξη στον χρόνο, μήτε μεταξύ των ετών αυτών, μήτε με την περίοδο που μελετάμε εμείς σε αυτήν την εργασία.

Συμπερασματικά, λοιπόν, στη νεοελληνική πόλη, στα τέλη του 19^{ου} και εν συνεχεία στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η παρουσία των εργατριών ήταν αισθητή. Οι εργάτριες ερχόμενες από την ύπαιθρο, οι περισσότερες στην ηλικία των 12 ετών, αναζητώντας μια καλύτερη ζωή στην πόλη, οφείλαν αρχικά να πειθαρχήσουν το σώμα τους και να ρυθμίσουν την καθημερινότητά τους (Σαλίμπα, 2002: 297). Αυτό γινόταν με βάση το μορφωτικό επίπεδο, την ηλικία, την κοινωνική θέση και την οικονομική κατάσταση κάθε εργάτριας, αφού αυτά έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην επιλογή επαγγέλματος (Σαλίμπα, 2002: 298). Όλα τα παραπάνω ήταν ένας φαύλος κύκλος. Η εργασία σε μικρή ηλικία στερούσε την εκπαίδευση και η έλλειψη εκπαίδευσης στερούσε οποιαδήποτε εναλλακτική λύση εκτός της εργασίας στο εργοστάσιο (Σαλίμπα, 2002: 174). Κάναμε λόγο για επιλογές. Για παράδειγμα, ότι μοναδική επιλογή των γυναικών ήταν το επάγγελμα της δασκάλας. Ήταν όμως όντως επιλογή; Μπορεί να χαρακτηριστεί επιλογή όταν ήταν η μόνη δυνατότητα; (Σαλίμπα, 2002: 222). Οι γυναίκες, λόγω της «φύσης» τους αναλάμβαναν πάντοτε τις απλούστερες εργασίες, τις επαναλαμβανόμενες, τις ανιαρές, αυτές που δεν ήθελαν οι άνδρες, και πολλές φορές αυτές που δεν ήθελαν ούτε οι ίδιες. Όσο απλούστερη ήταν μια εργασία τόσο χαμηλότερη ήταν και η αμοιβή. Η αμοιβή βέβαια προσαρμοζόταν σύμφωνα με τις προτιμήσεις του εργοδότη, την ομορφιά της γυναίκας κ.ο.κ. (Σαλίμπα, 2002: 299). Και έστω και αυτό το μικρό ποσό το οποίο έπαιρναν οι γυναίκες ήταν απαραίτητο να προστίθεται στα οικονομικά της οικογένειας, και μετά τον γάμο τους, για αυτό και πολλές παρέμεναν στην δουλειά και μετά από αυτόν (Σαλίμπα, 2002: 299). Όπως είχε πει η ιστορικός Gisela Bock (1942-), το 1993: «*Οι άνδρες εργαζόμενοι, οι άνδρες πολιτικοί, οι άνδρες επιστήμονες ασκούν το έργο τους αποκλειστικά και μόνο επειδή γεννιούνται, ανατρέφονται και συγγυρίζονται χάρη στην εργασία των*

γυναϊκών» (Bock, στο Σαμίου, 2006: 27). Ο δημόσιος χώρος συνδεόταν στενά με τον οικιακό και τον ιδιωτικό χώρο (Σαμίου, 2006: 27).

Κεφάλαιο 3

Οι φωνές των γυναικών στο πλαίσιο της οικογένειας και της πολιτείας

Οι κοινωνικοί ρόλοι των γυναικών ήταν πολύ συγκεκριμένοι για πολλά χρόνια. Ο ιεραρχικός χαρακτήρας των έμφυλων σχέσεων εδράζεται στην οικογένεια, και η οικογένεια ήταν το θεμέλιο της κοινωνικά άνισης θέσης των γυναικών. Η ιστορία με τις γυναικείες αρετές και υποχρεώσεις είχε αρχίσει από πολύ παλιά, χαρακτηρίζαν κάθε χριστιανική οικογένεια, και παρουσιάζονταν ήδη στην Παλαιά Διαθήκη. Οι γυναικείες αρετές αφορούσαν την ταύτιση με τον οίκο, τη φειδώ, την αφοσίωση στον σύζυγο και στην οικογένεια (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 121). Ο σύζυγος αναλάμβανε τις εξωτερικές υποθέσεις της οικογένειας και η σύζυγος τις εσωτερικές. Πρόκειται για μια παμπάλαια πολικότητα (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 122). Το ιδίωμα της θυσίας οποιασδήποτε άλλης ενασχόλησης -από τις λίγες που μπορούσαν να κάνουν- των γυναικών πριν τον γάμο, και η ηθική της προσφοράς τους και της πλήρους αφοσίωσής τους στους άνδρες και τα παιδιά ήταν αυτονόητα κοινωνικά καθήκοντα των γυναικών (Βασιλειάδου, 2018: 51-57). Οι ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών ήταν ξεκάθαρες στο πλαίσιο της οικογένειας. Η οικογένεια ήταν ο χώρος όπου ο καθένας αναλάμβανε καθήκοντα και ρόλους με βάση την ηλικία και το φύλο. Οι Ελληνίδες ανύπαντρες γυναίκες έμεναν με την οικογένεια και τα αδέρφια τους, ενώ οι παντρεμένες με τον άντρα και τα παιδιά τους (Σαλίμπα, 2002: 273).

Ούτε στον δημόσιο χώρο είχαν την ευκαιρία να αναλάβουν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο. Ο δημόσιος λόγος δεν θεωρούσε τις γυναίκες ούτε καν «πολίτες», θεωρώντας τα σώματα των γυναικών «σώματα μητέρων» και τίποτα άλλο. Αυτό γίνεται φανερό από το Σύνταγμα του 1864 το οποίο θεσμοθετώντας την καθολική ψήφο των ανδρών, δεν ανέφερε το αρσενικό φύλο ως προϋπόθεση, διότι θεωρείτο αυτονόητο. Ήταν δεδομένο ότι δεν νοείτο να ψήφιζαν οι γυναίκες εκείνη την εποχή. Το θέμα της ψήφου των γυναικών θεωρούταν αστεϊσμός ή παραλογισμός, όπως και η συμμετοχή τους στην εκπαίδευση, στην εργασία, κ.λπ. Η αλληλεπίδραση μεταξύ εργασίας και οικογένειας ήταν εξαιρετικά δύσκολη για τις γυναίκες (Αβδελά, 1990: 213-214). Η στέρηση δικαιωμάτων όλο τον 19^ο αιώνα και έως τα μέσα του 20^{ού} θεωρούταν φυσική συνέπεια της θέσης υποτέλειας στην οποία βρίσκονταν οι γυναίκες, με την κυρίαρχη ιδεολογία να τις συνέδεε αυστηρά με τη μητρότητα (Αβδελά, 1990: 229-230). Οι φεμινιστικές ιδέες στην Ελλάδα της περιόδου 1833-1907 περιελάμβαναν πολλαπλούς τρόπους προώθησης, όπως τη λογοτεχνία και τις εκδόσεις. Επιπλέον, διαδηλώσεις και πολιτικές οργανώσεις για διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, και δράσεων που ενίσχυαν τη φωνή τους στην κοινωνία. Όπως και η εκπαίδευση έπαιζε σημαντικό ρόλο αφού μέσα από την εκπαίδευση, οι γυναίκες απέκτησαν τη γνώση και την αυτοπεποίθηση για να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές ανισότητες. Με όλους αυτούς τους τρόπους, οι φεμινιστικές ιδέες αναπτύχθηκαν και εδραιώθηκαν στην

ελληνική κοινωνία την περίοδο 1833-1907, προκαλώντας σημαντικές αλλαγές στην αντίληψη και την αντιμετώπιση των γυναικών (Βαρίκα, 2011: 59, 126-129, 137-139). Ένα παράδειγμα δημόσιας συγκέντρωσης γυναικών είναι η Κυριακή 31 Μαρτίου 1929, όπου ο *Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα των Γυναικών* μαζί με το *Εθνικό Συμβούλιο* κάλεσαν τις γυναίκες σε δημόσια συγκέντρωση για διεκδίκηση της δημοτικής ψήφου (βλ. εικόνα) (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 219).

Εικόνα 1 (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 217)

Τη δεκαετία του '30 το *Εθνικό Συμβούλιο* συγκροήστηκε με τον *Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα των Γυναικών*, με επίκεντρο το θέμα της ψήφου. Η Έφη Αβδελά και η Αγγελική Ψαρρά υπογράμμιζαν χαρακτηριστικά: «*Τα γυναικεία στρατόπεδα είναι πια δύο, το προοδευτικό και το συντηρητικό, σύμφωνα με τα λόγια των ίδιων των φεμινιστριών*» (Αβδελά και Ψαρρά, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 226). Ακόμη και όταν τους αποδόθηκαν πολιτικά δικαιώματα, το 1952, ενενήντα χρόνια μετά τους άνδρες, αυτό έγινε με κριτήριο πολιτικές αναγκαιότητες, χωρίς συσχέτισή και υπαγωγή τους στην κατηγορία των «πολιτών». Η επιπλέον προστασία, λοιπόν, που λάμβαναν οι γυναίκες από τους μεταρρυθμιστές των κρατικών θεσμών, προέκυπτε από το γεγονός ότι δεν είχαν την αυτονομία του «πολίτη», λόγω της «φυσικής» τους κατωτερότητας (Αβδελά, 1990: 239). Οι αναφορές στη φύση χρησιμοποιούνταν και για την ανάδειξη ενός «αναπόφευκτου» χαρακτήρα ανάθεσης των οικιακών στις γυναίκες, αλλά και τη δυνατότητά τους να διαπρέψουν σε «γυναικείες» ασχολίες, αλλά και στις υπόλοιπες, όπως σε ιατρική, τηλεγραφεία κ.λπ., αν μόνο βρισκότουσαν σε ανάγκη (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 143).

Αναφορικά με τον έγγαμο βίο, εντοπίζουμε και εκεί τεράστια ανισότητα. Οι άνδρες είχαν πλήρη εξουσία του οίκου και των μελών του, με τις γυναίκες να εξαρτώνται οικονομικά από εκείνους (Αβδελά, 1990: 232). Η κυρίαρχη ιδεολογία που επικρατούσε όριζε το τι οφείλαν να κάνουν, επειδή ήταν γυναίκες. Η νοικοκυροσύνη θεωρούταν το κυριότερο «γυναικείο» προσόν και η υποχρεωτική παιδεία τους στα του οίκου υπαγορευόταν από τη φύση τους (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 257-259). Έπρεπε να φροντίζουν

τα παιδιά, έπρεπε να φροντίζουν τον άντρα τους, έπρεπε να φροντίζουν το σπίτι, και αντίστοιχα, όπως είδαμε παραπάνω, δεν έπρεπε να δουλεύουν πολύ, ώστε να μην επιβαρύνουν την υγεία τους, δεν χρειαζόταν να μορφωθούν και γενικώς δεν τους επιτρεπόταν να κοιτάζουν το μέλλον τους βλέποντας κάτι διαφορετικό από μια οικογένεια με παιδιά και τις εαυτές τους στο σπίτι, φροντίζοντας για την ομαλή σύμπραξη και συμβίωση της οικογένειας. Άρα, όταν κάνουμε λόγο για επιλογές των γυναικών, εκείνη την εποχή, δεν κυριολεκτούμε, αφού δεν υπήρχε επιλογή· ο δρόμος ήταν μονόδρομος. Ο μονόδρομος βρισκόταν μπροστά από όλες τις γυναίκες ήδη την στιγμή που γεννιόντουσαν. Αυτή η άνιση σχέση μεταξύ ανδρών και γυναικών υφίσταται από την πρώτη κιόλας μέρα, δεν ήταν κάτι που εμφανίστηκε μετέπειτα (Βασιλειάδου, 2018: 170-178). Όμως, οι προσδοκίες των γυναικών ήταν άλλες και περιελάμβαναν τη συσσώρευση εμπειριών από τον κόσμο εκτός σπιτιού, την επιλογή συντρόφου, τη συνεισφορά, με τα δικά τους μέσα, στη δημιουργία οικογένειας, και φυσικά τη μόρφωση, αφού η γλώσσα δεν είναι απαραίτητη μόνο για μελλοντική εργασία, αλλά και για καθημερινή επικοινωνία (Αβδελά, 1990: 209).

3.1. ΟΙΚΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Όπως υπογραμμίσαμε, κατά την υπό εξέταση περίοδο, οι γυναίκες εξαρτιόντουσαν από τους άνδρες του σπιτιού. Δεν είχαν καμία ευκαιρία να αναπτύξουν την ατομικότητά τους (Αβδελά, 1990: 299). Το 1866, ο Γ.Γ. Παπαδόπουλος αναπτύσσει στο *Αθήναιο*, περιοδικό της εποχής, το θέμα *Περί γυναικός και Ελληνίδος*, καταλήγοντας στο ότι «η γυνή δεν είναι ον κατώτερο, αλλά διάφορον μόνον του ανδρός», και δεν εύχεται να δει τις γυναίκες «κατά πάντα τω ανδρί αφομοιωμένες» (Παπαδόπουλος, στο Αβδελά, 1990: 316). Η Μαρία Σβώλου (1892-1976), Ελληνίδα αγωνίστρια για τα δικαιώματα των γυναικών και πολιτικός, έλεγε: «[...] Μη γελιόσαστε. Η γυναίκα που δεν είναι άνθρωπος, γιατί η κοινωνία της αρνιέται αυτή τη θέση, δε μπορεί να είναι ούτε μάνα, ούτε νοικοκυρά, ούτε σύντροφος» (Σβώλου, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 206). Αντίστοιχα, ο Ζυγούρας ήταν αυστηρός με τους άνδρες που παρακώλυαν το έργο των συζύγων τους, λέγοντας: «Αυτή είναι ο ταμίας, ο εισπράκτωρ, ο λογιστής της οικογένειας[...] Τον τοιούτον της γυναικός προορισμόν ανεγνώριζον οι αρχαίοι της οικονομίας διδάσκαλοι, διότι απεκαλούν την οικοδέσποινα πηδάλιον της οικίας και ο Ξενοφών νομοφύλακα, φρουρόν και βασίλισσαν του οίκου [...]» (Ζυγούρας, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 98-99). Πώς όμως ήταν «βασίλισσες του οίκου» όταν κάποιος άλλος ασκούσε απόλυτο έλεγχο στη ζωή και τις επιλογές τους; (Βασιλειάδου, 2018: 140). Ο ρόλος των γυναικών διαμορφωνόταν από τα οικιακά τους καθήκοντα και την διασφάλιση καθαρού και άσπλου ονόματος της οικογένειάς τους στην κοινωνία. Τα όπλα τους για αυτό θεωρούνταν τα κουτσομπολιά και η κακογλωσσιά (Gallant, 2017: 237-238).

Η πρώτη συστηματική αμφισβήτηση της θέσης των γυναικών στην κοινωνία έλαβε χώρα το 1887 με την έκδοση της *Εφημερίδας των Κυριών* από την Καλλιρρόη Παρρέν, με τη διεκδίκηση δικαιωμάτων, όπως τη μεταρρύθμιση των έγγαμων σχέσεων, την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών με αντίστοιχα δικαιώματα για επαγγελματική κατάρτιση, κ.λπ. (Αβδελά, 1990: 236). Παρά τις παραπάνω διεκδικήσεις, η Καλλιρρόη Παρρέν είχε οικειοποιηθεί τον εθνικό και κοινωνικό ρόλο, που απέδιδε ο κυρίαρχος ιδεολογικός λόγος της εποχής στις γυναίκες της κοινωνικής της τάξης. Για παράδειγμα, ο γάμος ήταν ο βασικός προορισμός των γυναικών, σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία, και με αυτό συμφωνούσε η Παρρέν. Αυτό στο οποίο εναντιωνόταν ήταν η υποκρισία που έκρυβε το στερεότυπο ότι «ο οίκος είναι το βασίλειο της γυναικός» (Αβδελά, 1990: 237). Η *Εφημερίδα των Κυριών*, τα τριάντα χρόνια τα οποία κυκλοφορούσε, είχε ως κύριο στόχο την απόδειξη του πραγματικού προορισμού των γυναικών στην οικογένεια και στην πολιτεία (Αβδελά, 1990: 240). Η Παρρέν θεωρούσε ότι οι γυναίκες είχαν ορισμένα δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην οικογένεια και στην πατρίδα (Αβδελά, 1990: 318). Για αυτό, πίστευε ότι τα Παρθεναγωγεία όφειλαν να προετοιμάσουν τις μαθήτριες για τα καθήκοντα του οίκου, καθώς αυτός ήταν ο προορισμός τους (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 39).

Παρά τους αγώνες, δεν έπαυε να εκφράζεται και από τις φεμινίστριες ότι το καθήκον των γυναικών παραμένει η φροντίδα της οικογένειας και του σπιτιού (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 220-223). Η Σ. Λεοντιάς όριζε τη φροντίδα της οικογένειας ως επιστήμη και τέχνη του οικογενειακού βίου, λέγοντας:

«[...]Οικιακή οικονομία σημαίνει την σωματική και πνευματική παρασκευή του ανθρώπου, ανδρός και γυναικός, όπως γίνονται άξιοι αρχηγοί, κυβερνήται και μορφωταί [...]» (Λεοντιάς, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 104). Στο βιβλίο της οικιακής οικονομίας, που είχε γράψει η Σαπφώ Λεοντιάς, το 1887, έδινε τον παραπάνω ορισμό, και πρότεινε τρόπους διευκόλυνσης και εξοικονόμησης χρημάτων, κόπου, χρόνου των οικοδεσποινών, καθώς και τρόπους εξασφάλισης της υγιεινής και της άνεσης στην οικογένεια (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 104-106). Η Λεοντιάς απέδιδε μία πολυδιάστατη και ευρύτερη έννοια στον οίκο και την ευδαιμονία, σε αντίθεση με την καθαρά ορθολογική άποψη του Ζυγούρα, που είχε σαφή σκοπό την μεγιστοποίηση του πλούτου στον οίκο. Η Λεοντιάς υποστήριζε ότι και οι άνδρες πρέπει να γνωρίζουν και να εφαρμόζουν τα της οικιακής οικονομίας, και έκανε λόγο για το ιδεώδες της συντροφικότητας συνδέοντάς το αμοιβαία με την κατανόηση και την εκτίμηση των συζύγων, και θυμίζοντας στους άνδρες ότι οι γυναίκες είναι και αυτές πλάσματα του Θεού και επομένως ίσες μαζί τους (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 108-109). Συμφωνούσαν, Ζυγούρας και Λεοντιάς, στο ότι ο πρωταρχικός χαρακτήρας των οικιακών καθηκόντων των γυναικών δεν απέκλειε τη συμμετοχή τους στην εργασία (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 110).

Οι γυναίκες ήταν υπεύθυνες για τον οίκο και άρα για την ευδαιμονία, την ήρεμη συνύπαρξη των μελών, αλλά και την καλή διάθεση και ατμόσφαιρα μέσα σε αυτόν (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 123). Η οικιακή οικονομία είχε μια οικουμενικότητα σε όλο τον κόσμο και, όπως χαρακτηριστικά έλεγε ο Ζυγούρας, «οι κανόνες της οικιακής οικονομίας είναι τοσούτον απλοί και σταθεροί ώστε εις όλους τους αιώνες και εις όλα τα είδη παραμένουσιν οι αυτοί» (Ζυγούρας, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 136). Όλα τα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας απευθύνονταν στις γυναίκες, αναθέτοντας αποκλειστικά τη φροντίδα του οίκου σε αυτές, και άρα, έμμεσα, μεγάλο μέρος της ευθύνης για την εικόνα της οικογένειας στον έξω κόσμο (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 123). Οι ευθύνες αυτές ήταν πολύπλευρες και πολύπλοκες. Για παράδειγμα, οι γυναίκες, ως φύλακες άγγελοι του οίκου, είχαν την ευθύνη ακόμη και για την πρόσληψη ασθένειας και την περίθαλψη των αρρώστων (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 126). Ο ιδιωτικός χώρος θεωρούταν «γυναικείος» και, αντίστοιχα, η οικιακή οικονομία «γυναικεία υπόθεση». Οι γυναίκες ήταν οι φρουροί της υγείας και της οικονομικής ευρωστίας της οικογένειας, αποδίδοντάς τους έτσι την ιδιότητα των εγγυητών της οικογένειας απέναντι στην κοινωνία και στο κράτος (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 133). Το θέμα της διατροφής της οικογένειας ήταν ένα ακόμη «γυναικείο» καθήκον. Οι γυναίκες έπρεπε να εξασφαλίζουν το φαγητό και να το μαγειρεύουν, αλλά και να μετατρέπουν ό,τι έμενε στο φαγητό της επόμενης ημέρας (Σαλίμπα, 2002: 288-289). Για τον λόγο αυτό, δεν έλειπαν τα μαθήματα μαγειρικής στα σχολεία. Για παράδειγμα, στο *Κυριακό Σχολείο Κορασίων* μάθαιναν πώς να μετατρέπουν το γάλα σε ρυζόγαλο, πώς φτιάχνουν το κρέας σούπα, πώς βραστό, κ.ο.κ. (Σαλίμπα, 2002: 291).

Υποδεχόμενες πλέον την δεύτερη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου κατέληξαν στο ότι η μητρότητα ήταν η υπηρεσία που πρόσφεραν οι γυναίκες στην πολιτεία, κάτι αντίστοιχο της στρατιωτικής θητείας των ανδρών (Αβδελά, 1990: 248). Ο *Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα των Γυναικών* δεχόταν ως μοναδική προστασία για τις γυναίκες θέματα που σχετίζονταν με τη μητρότητα, καθώς

υποστήριζε πως η μητρότητα έπρεπε να προστατεύεται από το κράτος στο όνομα της δικαιοσύνης και όχι της «γυναικείας» αδυναμίας (Αβδελά, 1990: 247-248). Το 1931, η συγκρότηση της επιτροπής του Αστικού Κώδικα έφερε στο προσκήνιο το θέμα για τα δικαιώματα των έγγαμων γυναικών για ελεύθερη επιλογή της αμειβόμενης εργασίας, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις (Αβδελά, 1990: 249). Με το τέλος του Μεσοπολέμου, η *Επιτροπή Γυναικείων Οργανώσεων* υποβάλλει στην *Επιτροπή επί των τροποποιήσεων του Συντάγματος* υπόμνημα, με αίτημα να κατοχυρωθεί συνταγματικά η μητρότητα, και όλες οι υποχρεώσεις που συνόδευαν αυτήν, ως κοινωνικό λειτούργημα προστατευόμενο από το κράτος, ανεξάρτητα από τον γάμο (Αβδελά, 1990: 249).

3.2. «ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ» ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Κοιτώντας πίσω, πριν τον 18^ο αιώνα, οι γονείς έχαναν συχνά τα παιδιά τους καθώς υπήρχε μεγάλη παιδική θνησιμότητα, και η συζυγική αγάπη δεν ήταν συχνή αφού οι γάμοι καθορίζονταν με βάση οικονομικά κριτήρια (Βασιλειάδου, 2018: 29). Τον 19^ο αιώνα άρχισε να αλλάζει αυτό. Η αγάπη ήταν κάτι που έπρεπε να χαρακτηρίζει τους οικογενειακούς δεσμούς (Βασιλειάδου, 2018: 32). Οι γονείς ήταν υποχρεωμένοι να καλύπτουν τις καθημερινές ανάγκες των παιδιών τους, να τα προστατεύουν, να μοχθούν για αυτά, και να φροντίζουν για τη διάπλαση του χαρακτήρα τους και τη μελλοντική τους ευημερία (Βασιλειάδου, 2018: 51). Οι γεννήτορες και τα τέκνα είχαν διακριτά καθήκοντα και υποχρεώσεις, τα οποία νομιμοποιούνταν μέσα στο πλαίσιο ένδειξης της αφοσίωσης και της αγάπης τους στην οικογένεια (Βασιλειάδου, 2018: 52).

Η θυσία παρουσιαζόταν ως απαραίτητη. Γινόταν αντιληπτή ως υποχρεώσεις, κόποι, κρίσιμα καθήκοντα. Η οικογενειακή ζωή τοποθετούταν πάνω από προσωπικές επιθυμίες και βλέψεις (Βασιλειάδου, 2018: 54-55). Η Ελοισία Βαλαωρίτη (1859-1929) το 1872 τόνιζε τη θυσία στο καθήκον: «*Η ζωή τέκνα μου, κοινωνική ή οικογενειακή ή καλώς εννοούμενη, δεν είναι ως επί τω πλείστον παρά θυσία εις το καθήκον*» (Βαλαωρίτη, στο Βασιλειάδου, 2018: 53). Η θυσία για τον κάθε γονιό, ανάλογα του φύλου του, διέφερε. Για τις μητέρες ήταν η εγκυμοσύνη, ο τοκετός και η καθημερινή φροντίδα της οικογένειας, ενώ αντίστοιχα για τους πατέρες η έννοια της θυσίας διασταυρωνόταν με το ιδεώδες του κουβαλητή, αυτού που μοχθεί μέσα από την εργασία για να παρέχει τα απαραίτητα οικονομικά εφόδια στην οικογένειά του. Τα παιδιά με τη σειρά τους οφείλαν να είναι αντάξια αυτών των θυσιών των γονέων τους και να εκφράζουν προς εκείνους αγάπη και σεβασμό (Βασιλειάδου, 2018: 54).

Ακόμη, το θέμα της προίκας δεν είχε εξαφανιστεί. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι γαμπροί ερωτεύονταν τον πλούτο της προίκας των γυναικών, και η λογική προσαρμοζόταν με το πρόσωπο που ερχόταν πίσω από την προίκα (π.χ., «*Όσον αφορά το πρόσωπο, προϊόν σκέψεως, όσον αφορά την προίκα, αποτέλεσμα έρωτα*», Ημερολόγιο Σκόκου, 1902) (Βασιλειάδου, 2018: 62). Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} γινόταν ακόμη λόγος για σύναψη γάμου λόγω υλικών συμφερόντων, και όχι συναισθημάτων. Με ποιον τρόπο τελικά εξισορροπούσαν τα υποκείμενα ανάμεσα στο οικονομικό συμφέρον και την συναισθηματική δέσμευση; (Βασιλειάδου, 2018: 64-65). Δεν ήταν λίγες οι φορές, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, που δεν είχαν καν δει ο ένας τον άλλον πριν τον γάμο: «*[...] Σοι γράφω όμως ότι είναι νόστιμη από την φωτογραφία της, ψηλή, μέτριου πάχους [...] φαίνεται πολύ αγαθή[...]*», ήταν τα λόγια των γονέων προς τον γιο τους, ο οποίος είχε δει την κοπέλα που θα παντρευόταν μόνο από φωτογραφία (Βασιλειάδου, 2018: 66-67). Η συμμόρφωση, από την άλλη πλευρά, των κορών ήταν σχεδόν πλήρως εσωτερικευμένη, με την αντίληψη ότι αδυνατούσαν να εκφράσουν διαφορετική γνώμη. Η Πηνελόπη Δέλτα (1874-1941) έγραφε: «*Δεν επιθυμούσα να με αγαπά ένας άντρας [...] τον οποίο ο πατέρας μου δεν θα ήθελε για γαμπρό*» (Δέλτα, στο Βασιλειάδου, 2018: 68).

Το ζήτημα της προίκας φυσικά εξέτασαν και οι αρθρογράφοι της *Εφημερίδος των Κυριών*, επικρίνοντάς το λέγοντας ότι η προίκα ως συμμετοχή των γυναικών στα οικονομικά βάρη του γάμου, συνδεόταν με τη απαγόρευση της πρόσβασης των γυναικών στην εργασία. Η Καλλιρρόη Παρρέν, όμως, παρά το ότι τόνιζε ότι ο θεσμός αυτός ήταν κακός και οδυνηρός, τον χαρακτήριζε αθεράπευτο, βλέποντας τελικά την προίκα ως βελτίωση της, ήδη υποτελούς, θέσης των γυναικών μέσα στην οικογένεια. Η κριτική στην άποψή της δεν έλειψε, με κύριο επιχείρημα κατά της προικοδοσίας την «καταδίκη» σε αγαμία των γυναικών που δεν διέθεταν οικονομικούς πόρους (Βασιλειάδου, 2018: 69-70). Από την άλλη πλευρά, και για τους άνδρες, το να προξενούν την υπόνοια ότι υπολόγιζαν τα χρήματα της μέλλουσας συζύγου τους ήταν κατακριτέο και ποταπό. Η Ελοισία Βαλαωρίτη σχολίαζε υποτιμητικά το 1872: «[...] Να ζει με την προίκα της γυναικός του;» (Βαλαωρίτη, στο Βασιλειάδου, 2018: 71-72).

Ύστερα από τον γάμο μεταβιβαζόταν η κηδεμονία των γυναικών, σύμφωνα και με τον ανώνυμο αρθρογράφο της *Ευρυδίκης* το 1871. Θεωρείτο ότι οι γυναίκες εγκατέλειπαν το σπίτι των γονιών τους και «*παραδίδαν εαυτές όλων εις ξένον άνδραν*», περνώντας έτσι από την πατρική στην συζυγική εξουσία (Βασιλειάδου, 2018: 73). Αυτό δεν το δέχονταν πάντα ομαλά οι πατέρες των γυναικών, όπως ο πατέρας τη Πηνελόπης Δέλτα, Εμμανουήλ Μπενάκης (1843-1929), ο οποίος σύμφωνα με την μητέρα της Δέλτα, στις *Αναμνήσεις* το 1899: «[...] Του αρέσει πολύ ο Μ. αλλά με την προϋπόθεση ότι η κόρη του δεν θα τον αγαπά! [...] Ζηλεύει τόσο τις κόρες του!» (Βασιλειάδου, 2018: 74). Ο Σαρίπολος αναγόρευε την οικογένεια και τον οίκο ως επίγειο παράδεισο, εναποθέτοντας στο κάθε μέλος της την ευθύνη για αρμονική εργασία, ο καθένας στον δικό του τομέα, για την υλοποίηση της οικογενειακής ευτυχίας (Βασιλειάδου, 2018: 112-114). Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και έκτοτε, με τη συνδρομή του επιστημονικού λόγου, εντάθηκε η περιγραφή του συζυγικού δεσμού με όρους συμπληρωματικότητας (Βασιλειάδου, 2018: 117). Οι άνισες σχέσεις, βέβαια, παρέμεναν μία πραγματικότητα. Βλέπουμε χαρακτηριστικά τον Κωνσταντίνο Σ. Ξανθόπουλο, γυμνασιάρχη, το 1873, να συστήνει στους γονείς και στους δασκάλους να μαθαίνουν στο κορίτσι από νωρίς «*να μην επιμένει εις την γνώμην της [...] αφόρητο καθιστώσιν τον συζυγικό βίο*». Αντίστοιχα, και η άδεια από τους συζύγους κρινόταν απαραίτητη για τη μετακίνηση των γυναικών συζύγων, και η παράκαμψή της θεωρείτο ανυπακοή προς τη συζυγική εξουσία (Βασιλειάδου, 2018: 120-121).

Ο «συναισθηματισμός» πίσω από την οικογένεια αντιλαμβανόταν την οικιακή εργασία των γυναικών ως τρόπο ύπαρξης και όχι ως εργασία. Ο «οίκος» και η «εργασία» ήταν έννοιες ασύμβατες. Η μετάβαση των κοριτσιών στην ενηλικίωση δεν έφτανε ποτέ. Οι κόρες εμφανίζονταν σαν να μην γίνονταν ποτέ εξ ολοκλήρου γυναίκες, και απλά μετακινούνταν σε ένα νέο καθεστώς εξάρτησης, μέσω της γαμήλιας σχέσης, που απέρρευε από την συζυγικότητα και την μητρότητα. Στην ουσία, δεν γίνονταν αυτεξούσια όντα, όπως οι άνδρες που στις πρώτες ενδείξεις αρρενωπότητας (π.χ., τριχοφυΐα), άρχισαν να αναλαμβάνουν υποχρεώσεις και ευθύνες ενηλίκων, να λειτουργούν στον έξω κόσμο και να παίρνουν αποφάσεις (Βασιλειάδου, 2018: 172-179). Όπως και η εκμάθηση της πειθαρχίας και η υπακοή ήταν πολύ πιο έντονη και αυστηρή για τα κορίτσια (Βασιλειάδου, 2018: 184). «Συναισθηματισμοί» δεν υφίστανταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Υπήρχε ξεκάθαρη απόσταση μεταξύ γεννητόρων και παιδιών. Βλέπουμε χαρακτηριστικά

στο *Πρώτες Ενθυμήσεις της Δέλτα*, να γράφει: «*Λάτρεψα τον πατέρα μου ως κάτι ανώτερο. Δεν τον πλησίαζα όμως. Δεν τον αγαπούσα με τρυφερότητα. Έστεκε πολύ μακριά μας [...]*» (Δέλτα, στο Βασιλειάδου, 2018: 187).

3.3. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, συχνή ήταν η ύπαρξη βιβλίων, άρθρων, αλλά και του Τύπου, τα οποία συμβούλευαν τις γυναίκες για τα οικιακά τους καθήκοντα, αλλά και για την κοινωνική τους συμπεριφορά, τη μόδα, την υγεία, την ομορφιά, τη φροντίδα, κ.λπ. (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 116). Οι γυναίκες έπρεπε να είναι σεμνές και ταπεινές, και με το που παντρεύονταν όφειλαν να συμμορφώνονται πλήρως στους ρόλους που είχε ορίσει η κοινωνία για αυτές. Οφείλαν να διατηρούν την παραδοσιακή αρετή και σεμνότητά τους ως «άλλοθι αντίστασης στην εισβολή των ξένων ηθών» (Βαρίκα, 2011: 49). Όπως συνόψιζε το περιοδικό *Ευρυδίκη* στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι ρόλοι, τους οποίους υπαγόρευε ο πολιτισμός για άνδρες και γυναίκες, και για το πώς λειτουργούσαν στην καθημερινότητά τους, διέφεραν σε μεγάλο βαθμό (Gallant, 2017: 235). Η οικιακή ζωή ταυτιζόταν με το γυναικείο φύλο και ο δημόσιος βίος κατεξοχήν με το ανδρικό (Βασιλειάδου, 2018: 30). Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία μιας σχέσης, η μελέτη της κοινωνικής τους θέσης είναι η μελέτη των ρόλων και των θέσεων που είχαν στην κοινωνία σε σύγκριση με τη θέση των ανδρών (Βαρίκα, 2011: 24). Θηλυκότητα σήμαινε αδυναμία, ομορφιά, αεργία, αθωότητα, παραλογισμό, ενώ ο ανδρισμός παρουσιαζόταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τη δύναμη, τη δράση, την εργασία, την επιστήμη και τη λογική (Βαρίκα, 2011: 68).

Κυκλοφορούσαν περιοδικά που περιείχαν ακόμη και συμβουλές για το πώς οι γυναίκες έπρεπε να μιμούνταν τις κοινωνικά ανώτερές τους, όσον αφορούσε τις συνήθειες. Για παράδειγμα, το καπέλο ήταν απαραίτητο εξάρτημα των γυναικών των αστικών στρωμάτων και ήταν αυτό που διαφοροποιούσε τις γυναίκες των αστικών στρωμάτων από αυτές των εργατικών και τις αγρότισσες (Σαλίμπα, 2002: 98). Η εικόνα των γυναικών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} ήταν πολύ συγκεκριμένη: οι καθημερινές αδιαθεσίες, τα νεύρα, οι πονοκέφαλοι είχαν γίνει της μόδας και θεωρούνταν, από πολλούς, ακόμη και ενδείξεις ευγένειας και αριστοκρατικής καταγωγής (Βαρίκα, 2011: 71). Η Αθηνά Μπεκ, ακτιβίστρια, συγγραφέας και εκπαιδευτικός, έγραφε στη στήλη για τα οικιακά, του περιοδικού του 20^{ου} αιώνα *Ελληνίς*, και παρομοίαζε την οικογένεια με μικρό κράτος. Η στήλη περιελάμβανε συνταγές, συμβουλές καθαρισμού, διακόσμησης, συμπεριφοράς, ομορφιάς, κ.λπ. (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 224-225). Ακόμη και τα γυναικεία ρούχα, σε αντίθεση με τα αντρικά, απαιτούσαν ένα στυλ. Για αυτό και οι μοδίστρες έπρεπε να προσδίδουν στα ρούχα που έραβαν το προσωπικό τους ύφος, αλλά και το γούστο κάθε πελάτισσας (Σαλίμπα, 2002: 151). Εμφανής ήταν, λοιπόν, η ιεραρχία, αλλά και οι ανισότητες ανάμεσα στις γυναίκες, οι οποίες γίνονταν φανερές από τα ντυσίματα κάθε μιας (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 130). Ο Παναγιώτης Χριστόπουλος, εκδότης και δημοσιογράφος, έγραφε το 1920, στα *Μαθήματα Υγιεινής*, ακόμη και για το πόσες φορές έπρεπε οι γυναίκες να αλλάζουν εσώρουχο, παραβλέποντας το γεγονός ότι οι περισσότερες δεν είχαν χρήματα καν να αγοράσουν ύφασμα για να ράψουν εσώρουχα. Έγραφε, επίσης, ότι οι εργάτριες δεν έπρεπε να ντύνονται πολυτελώς παραβλέποντας τα πρότυπα σεμνότητας, δημιουργώντας ένα κλίμα καχυποψίας και απόρριψης, καθώς η πολυτέλεια της εργάτριας, σύμφωνα με τον Χριστόπουλο,

φανέρωνε σπατάλη και υποννούσε ανηθικότητα για την τότε κοινωνία (Χριστόπουλος, στο Σαλίμπα, 2002: 286-287).

Ακόμη και η διασκέδαση φανέρωνε την κοινωνική τάξη. Όπως είχε πει ο Μιχαήλ Μητσάκης (1868-1916) το 1887: «*πες μου πώς διασκεδάζεις και θα σου πω ποιος είσαι*», καθώς οι διασκεδάσεις διαφοροποιούνταν με βάση τον ταξικό χαρακτήρα (Μητσάκης, στο Σαλίμπα, 2002: 292). Οι εργάτριες, για παράδειγμα, δεν διασκεδάζαν σχεδόν καθόλου, αφού και τις ημέρες αργίας, όπως ήταν η Κυριακή, έμεναν σπίτι και έκαναν δουλειές που δεν προλάβαιναν μέσα στην βδομάδα (Σαλίμπα, 2002: 292). Η Πρωτομαγιά, από την άλλη, ήταν λαϊκή γιορτή, και ο κόσμος ξεχνούταν στις εξοχές τρώγοντας και πίνοντας (Σαλίμπα, 2002: 296). Η ύπαιθρος άνηκε στις λαϊκές τάξεις, ως χώρος διασκέδασης. Τα σαλόνια και οι ιδιωτικοί χώροι, με συνοδεία πιάνου, ανήκαν στις αστικές. Οι μεν μεταμφιέζονταν με σεντόνια και μπουζουρώνοντας το πρόσωπό τους τις αποκριές, και οι δε με ακριβά κουστούμια και μάσκες, ονομάζοντάς τα «εξαρτήματα διασκέδασης» (Σαλίμπα, 2002: 296).

Πέρα από τις οδηγίες για το πώς να ντύνονται, πώς να συμπεριφέρονται, τι έπρεπε να κάνουν και τι δεν έπρεπε, δεν έλειπαν και οι «οδηγίες» για το πρόγραμμα που έπρεπε να είχαν οι γυναίκες. Η Πρεβεζιώτου, τον 19^ο αιώνα, πρότεινε αυστηρό ωρολόγιο πρόγραμμα για τις γυναίκες, που, συνοπτικά, περιελάμβανε: δουλειές από το πρωί, όπως μαγείρεμα, σκούπισμα, κ.λπ., μετά το φαγητό είτε ανάπαυση είτε ελαφριά εργασία, έπειτα ξανά δουλειές, και συγχρόνως επίβλεψη της μελέτης των παιδιών, ύστερα μια ώρα σε επισκέψεις ή σε περίπατο, και, πριν τον ύπνο, τακτοποίηση των λογαριασμών (Πρεβεζιώτου, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 115). Ο Ζυγούρας και η Λεοντιάς πρότειναν αντίστοιχο πρόγραμμα, όπου οι γυναίκες περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους με τη φροντίδα του οίκου. Οι απόψεις διέφεραν μονάχα στο αν έπρεπε οι οικογένειες, και συγκεκριμένα οι γυναίκες, να στηρίζονταν σε κάποια υπηρέτρια, αν αυτό ήταν κάτι που μπορούσαν να στηρίξουν οικονομικά, ή αν έπρεπε να ασχολούνταν αποκλειστικά οι ίδιες με τα πάντα που αφορούσαν τον οίκο (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 115). Σύμφωνα με τα εγχειρίδια του 19^{ου} αιώνα, η απουσία υπηρετριών σίγουρα δεν ήταν λόγος στέρησης των αντίστοιχων υπηρεσιών στην οικογένεια, αλλά ούτε και η παρουσία υπηρετριών ήταν δικαιολογία για εφησυχασμό των οικοδεσποινών ή για άγνοιά τους στα οικιακά (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 139). Οι συγγραφείς των εγχειριδίων αυτών, δηλαδή, δεν υποστήριζαν ότι οι νοικοκυρές έπρεπε να αναλάμβαναν όλο το βάρος μόνες τους, αλλά να είχαν τη δυνατότητα να τα έβγαζαν πέρα μόνες τους (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 140). Η λύση για βοήθεια των νοικοκυρών εντοπιζόταν στην είσοδο σύγχρονων, για την εποχή, συσκευών μέσα στο σπίτι, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} και εν συνεχεία τον 20^ο αιώνα (π.χ. ηλεκτρικά φώτα, ηλεκτρικές σόμπες και θερμάστρες, ψυγεία, ηλεκτρικά σίδερα, ηλεκτρικές ραπτομηχανές, ηλεκτρικές σκούπες, φούρνοι και κουζίνες κ.λπ.), ώστε να μην συντρίβονταν οι ίδιες από την υπερκόπωση, ή να ήταν αναγκαστικά ή κακές νοικοκυρές ή κακές εργάτριες (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 216). Οι εφαρμογές της ηλεκτρικής ενέργειας στις οικοσκευές, απλοποίησαν πολλές από τις χρονοβόρες και κοπιαστικές οικιακές εργασίες (Βασιλειάδου, 2018: 143).

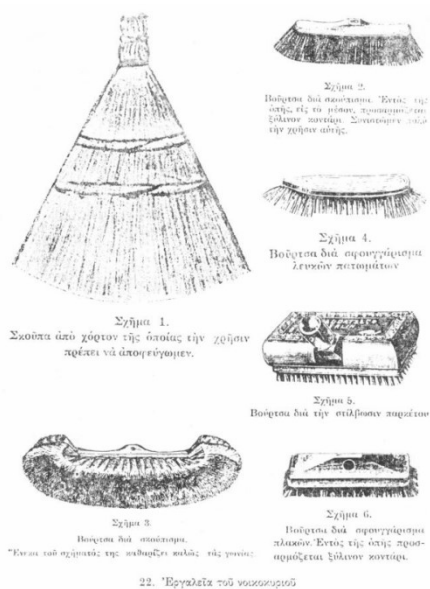
Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα κυκλοφόρησαν ακόμη τρία εγχειρίδια οικιακών καθηκόντων των γυναικών, της Helma Roetz, Γερμανίδας συγγραφέως, της Αικατερίνης Βαρουζάκη (1896-1944), ποιήτριας και συγγραφέως, και της Ειρήνης Πράτσικα (1917-1998), επίσης συγγραφέως και ποιήτριας (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 229). Πολλοί από τους κανόνες που περιελάμβαναν αυτά τα βιβλία, ήταν γενικοί, άλλοι πάλι εξειδικευμένοι σε συμβουλές ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και τον κοινωνικό ρόλο. Δίνουμε δύο παραδείγματα από το εγχειρίδιο της Roetz: *«Κύριοι καπνίζοντες αφαιρούν από το στόμα το σιγάρο, οσάκις πρόκειται να χαιρετίσουν κυρία»* ή *«Ολιγόλογος και ψυχρά διάθεσις της οικοδέσποινας διεγείρει την υποψία ότι βαρύνεται τους επισκέπτες της»* (Roetz, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 231). Οι «καλοί τρόποι» δεν επέτρεπαν σε μια οικοδέσποινα να δεχόταν καλεσμένους φορώντας πρόχειρα ρούχα εργασίας, ούτε και να εκτελούσε ενώπιον τους εργασίες με εμφανή οικονομική χρησιμότητα, όπως το μάλωμα (Βασιλειάδου, 2018: 131). Φυσικά, δεν έλειπε από τα εγχειρίδια η διεύθυνση του οίκου: *«Εν βλέμμα εντός του οίκου μας φανερώνει τι είναι η οικοδέσποινα [...]»* (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 232). Επίσης, βλέπουμε ότι στο εγχειρίδιο της Roetz δικαιολογούταν η απιστία του άντρα αν η γυναίκα του δεν φρόντιζε να έχει καλή διάθεση, ώστε να διατηρείται καλή ατμόσφαιρα στο σπίτι: *«[...] δια να ζητήση -ο άντρας- άλλου αναπλήρωσιν της ευτυχίας και της χαράς την οποία δεν εύρηκεν εν μέσω της οικογενείας του»* (Roetz, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 233).

Αντίστοιχα, η Βαρουζάκη στο εγχειρίδιό της υποστήριζε ότι, εκτός από καλή θέληση, η φροντίδα του οίκου απαιτούσε και γνώσεις, ώστε οι οικοδέσποινες να προέβλεπαν και να απέκρουαν το κακό, όπως ήταν η αρρώστια: *«[...] προ παντός να γνωρίζει πώς θα διαφυλάξη και θα ενίσχυση την υγείαν εαυτής και των περί αυτήν και πώς εν ανάγκη θα προλαμβάνη και θα καταπολεμή την ασθένειαν, διότι ο πραγματικός πλούτος της οικογενείας και το σπουδαιότερον κεφάλαιον προς πρόοδον και ευημερίαν αυτής είναι η υγεία»* (Βαρουζάκη, στο Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 234). Η Βαρουζάκη θεωρούσε την υγεία του ατόμου, της τροφής και της κατοικίας αλληλένδετα στοιχεία, που πρόβαλλαν ηθική και πειθαρχία, για αυτό και μιλούσε για την υγεία των τριών αυτών στο εγχειρίδιό της (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 235-237). Η κυριότερη αρχή υγιεινής, σύμφωνα με την Βαρουζάκη, ήταν η καθαριότητα (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 238). Όμως, θεωρούσε ότι η απόδοση της οικοδέσποινας εξαρτιόταν, σε μεγάλο βαθμό, από τη διαπαιδαγώγησή της. Στο καθήκον των νοικοκυρών συμπεριλαμβανόταν και το να μυήσουν τις κόρες τους στις οικιακές αρετές και γνώσεις. Από τη μορφωμένη και ενάρετη μητέρα και νοικοκυρά, τη «σύντροφο και βοηθό του ανδρός», εξαρτιόταν η πρόοδος της οικογένειας, υποστήριζε η Βαρουζάκη (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 240-241).

Εν συνεχεία, και η Πράτσικα φαίνεται να είχε παρόμοιες απόψεις. Έγραφε ότι οι οικιακές εργασίες ήταν δύσκολες και πολυσύνθετες, ειδικά αν δεν υπήρχε σύστημα και τάξη, τα οποία μπορούσαν να υπάρξουν μόνο αν οι οικοδέσποινες είχαν τις κατάλληλες γνώσεις (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 242). Η Πράτσικα, στο βιβλίο της, αναφερόταν κυρίως στην καθαριότητα του οίκου και των οικοσκευών, ενώ έκανε αναφορά και σε τρόπους διακόσμησης, και έγραφε καταλόγους σκευών και υλικών για καθάρισμα (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 245). Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι η γυναικεία οικιακή

εργασία προσδιοριζόταν από ποικίλες παραμέτρους, όπως ο τόπος κατοικίας, το κοινωνικό στρώμα, το μέγεθος και την σύνθεση της οικογένειας (Βασιλειάδου, 2018: 132). Για παράδειγμα γυναίκες αστικών στρωμάτων ήταν πολλαπλώς δραστήριες, όσον αφορά την διοίκηση του οίκου, τον προγραμματισμό, την καθοδήγηση του υπηρετικού προσωπικού, την επίβλεψη κ.ο.κ., ενώ εκπροσωπούσαν και την οικογένεια εκτός του οίκου σε υποχρεώσεις και φιλανθρωπικές δραστηριότητες (Βασιλειάδου, 2018: 134-135).

Και τα τρία εγχειρίδια, ενδεχομένως, χρησιμοποιήθηκαν, τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ως σχολικά (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 246). Λόγος γινόταν για την ευδαιμονία του οίκου, την οποία η Roetz έλεγε ότι εξαρτιόταν από πολλά και μικρά, ενώ η Βαρουζάκη έλεγε ότι εξαρτιόταν από την υγεία. Καμία από τις τρεις, ούτε η Roetz, ούτε η Βαρουζάκη, ούτε η Πράτσικα, συζητούσαν τα αίτια που επέβαλλαν την ανάθεση των οικιακών στις γυναίκες. Το θεωρούσαν αυτονόητη φυσική πραγματικότητα, όπως αντίστοιχα έκαναν και τα εγχειρίδια του προηγούμενου αιώνα, του Ζυγούρα και της Λεοντιάδου, που το απέδιδαν σε «φυσικές» ιδιότητες του γυναικείου φύλου (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 247-248). Γενικώς, τα εγχειρίδια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα βάραιναν τις γυναίκες με τύψεις ότι, αν αυτές δεν ήταν καλές οικοδέσποινες, παρέσυραν και την οικογένεια και έθεταν σε κίνδυνο την τάξη και την ευπρέπεια του σπιτιού (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 249). Η μόνη διαφορά παλαιών και καινούργιων εγχειριδίων, λοιπόν, έγκειται στο ότι τα παλαιά ανταποκρίνονταν στα χαρακτηριστικά και στις λειτουργίες του αστικού ή του μεγαλοαστικού σπιτιού, ενώ τα νεότερα εγχειρίδια, του 20^{ου} αιώνα, θύμιζαν μια εικόνα μικροαστικού σπιτιού (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 251). Τα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας συμφωνούσαν στο ότι οι άνδρες εργάζονταν, αμείβονταν και παρέχοντας τα οικονομικά μέσα ήταν οι κύριοι όλων (Βασιλειάδου, 2018: 136).

Εικόνα 2. Απόσπασμα σελίδας από εγχειρίδια (Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, 1987: 255)

Όπως είδαμε παραπάνω να έγραφε η Roetz, με ένα βλέμμα εντός του οίκου καταλάβαινε κάποιος πόσο «καθωσπρέπει» ήταν η οικοδέσποινα. Στην καθημερινή ζωή των γυναικών υπήρχαν επισκέψεις, και η αυλή αποτελούσε έναν χώρο για τις προσωπικές και τις κοινωνικές σχέσεις τους (π.χ., καλούσαν και

φιλοξενούσαν κόσμο στην αυλή τους), ήταν η λεγόμενη «γειτονική αλληλεγγύη». Τα πρόχειρα υλικά και οι κοινόχρηστοι χώροι ήταν δύσκολο να ξεφύγουν από τα μάτια, τα αυτιά και την κρίση των υπολοίπων (Σαλίμπα, 2002: 277). Μετά από μια φάση, ακόμη και η καθαριότητα ήταν προνόμιο αστικών στρωμάτων και ένδειξη κοινωνικής υπεροχής, καθώς προϋπέθετε χρόνο, υποδομή, εξοπλισμό και συνήθειες καλής αγωγής, τις οποίες είχαν λάβει από την εκπαίδευση. Οι φτωχοί περιθωριοποιούνταν, ουκ ολίγες φορές, λόγω μη καθαριότητας (Σαλίμπα, 2002: 282-283). Για να αποφευχθεί όλο αυτό όμως, οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι δίδασκαν στις εργάτριες υγιεινή και καθαριότητα, με σκοπό να μετέδιδαν σωστά πράγματα στην οικογένειά τους, αφού θα ήταν αυτές που θα μετέφεραν μετά τις γνώσεις στις κόρες τους κ.ο.κ. Οι εργάτριες όμως δεν διέθεταν ούτε τον απαραίτητο χώρο, χρόνο, αλλά ούτε νερό και σαπούνι, για να τα εφαρμόσουν (Σαλίμπα, 2002: 285).

Η οικογένεια ήταν ο τόπος άσκησης μιας εξουσίας που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτική εξουσία (Σαμίου, 2006: 28). Και, φυσικά, η συγκρότηση του πολιτικού πεδίου στη νεωτερικότητα είχε έμφυλο χαρακτήρα, και ο ευρύτερος πολιτικός χώρος ταυτίστηκε με το αντρικό φύλο (Σαμίου, 2006: 29). Οι άνδρες θεωρούνταν για πολλά χρόνια ως όντα πλασμένα και προορισμένα για να εξουσιάζουν και οι γυναίκες ταγμένες για την ηρεμία και τη γαλήνη της οικογενειακής ζωής. Παρ' όλη τη «φυσική» αδυναμία και ευαισθησία των γυναικών, η κοινωνική τους προσφορά θεωρήθηκε μεγάλη (Φουρναράκη, 1987: 32). Με το νομοσχέδιο 1329/83, και συγκεκριμένα στις 18/02/1983, διαφοροποιήθηκε το οικογενειακό δίκαιο και οι σύζυγοι έπαψαν να είναι οι αρχηγοί της οικογένειας και οι σχέσεις μεταξύ συζύγων ορίστηκαν ισότιμες (Σαμίου, 2006: 67). Το οικιακό ιδεώδες της έγκλειστης αστής νοικοκυράς του 19^{ου} αιώνα δεν επαρκούσε πλέον, φτάνοντας σε ένα σημείο όπου δεν χρειαζόταν να είναι πια σκλάβες των νοικοκυριών (Βασιλειάδου, 2018: 144). Η αδιάκοπη πορεία των γυναικών προς την ισότητα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, τόσο στην οικογενειακή όσο και στην πολιτική σφαίρα, αποτέλεσε ακλόνητη μαρτυρία της δύναμης και της αποφασιστικότητάς τους, θέτοντας τα θεμέλια για τις μελλοντικές γενιές να συνεχίσουν να κάνουν το ίδιο, αφού πολλά γυναικεία δικαιώματα δεν έχουν κατακτηθεί ακόμη στην πράξη. Μέσα από τις προκλήσεις και τις μεταρρυθμίσεις των δύο παραπάνω αιώνων, οι γυναίκες απέδειξαν ότι η θέση τους στην οικογένεια και την πολιτεία δεν ήταν απλά θέμα δικαιώματος, αλλά απαραίτητος πυλώνας μίας προοδευτικής και δίκαιης, πάνω από όλα, κοινωνίας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο αγώνας των γυναικών γινόταν για δικαιώματα που οι άνδρες δεν θα μπορούσαν ούτε καν να διανοηθούν ότι δεν θα είχαν. Οι γυναίκες θεωρούνταν εξαρτημένες από τους άνδρες, «κρεμασμένες» πάνω από αυτούς, για να λαμβάνουν προστασία. Ήταν καταδικασμένες να ζουν στη σκιά των ανδρών. Πολλές ήταν αυτές που το δέχονταν. Πολλές όμως ήταν και αυτές που αγωνίζονταν. Οι φωνές των γυναικών, οι οποίες αιτούνταν των δικαιωμάτων τους και της συμπερίληψής τους στη φιλελεύθερη πολιτεία, έπραξαν με το σκεπτικό ότι είναι ανθρώπινα όντα μέλη της ίδιας κοινότητας, όπως οι άνδρες (Σαμίου, 2006: 38), με πολλαπλούς ρόλους και σύνθετη πραγματικότητα. Όπως χαρακτηριστικά έχει πει η Diana Coole: *«οι γυναίκες καταλαμβάνουν ποικίλους κόσμους, τους παραδοσιακούς (ως σύζυγοι και μητέρες), τους νεωτερικούς (ως εργαζόμενες και πολίτες) και τους μετανεωτερικούς (ως καταναλώτριες και μέτοχοι μιας σύγχρονης κουλτούρας)»* (Coole, στο Σαμίου, 2006: 24).

Ρίχνοντας μια ματιά στο σήμερα, πόσο έχει αλλάξει, στην πραγματικότητα, η επιβολή αυτού του προορισμού που αφορά γάμο, παιδιά και φροντίδα της οικογένειας; Η πρόοδος συνεχίζει να υφίσταται μονάχα στα χαρτιά ή έχει περάσει και στην πραγματικότητα μέσα από τους αγώνες των δύο αυτών αιώνων; Ο αγώνας συνεχίζεται και σήμερα, απλά με διαφορετικά αιτήματα και επιδιώξεις (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 338). Δεν μπορούμε να θεωρηθούμε ελεύθερες όταν δεν νιώθουμε άνετα να κυκλοφορήσουμε μόνες μας έξω το βράδυ, όταν απειλούμαστε από σωματική βία. Δεν είμαστε ελεύθερες όταν περπατάμε και ακούμε, από στόματα ανδρών, φράσεις σεξουαλικοποίησης και αντικειμενοποιήσεις των σωμάτων μας. Δεν είμαστε ίσες με τους άνδρες που θα πάρουν τις υψηλότερες θέσεις εργασίας και τους υψηλότερους μισθούς. Δεν είμαστε ίσες με αυτούς που θα πάνε κάθε μέρα στη δουλειά, ενώ εμείς θα κάτσουμε σπίτι να φροντίσουμε το βρέφος ή το παιδί που είναι άρρωστο. Όπως υπογραμμίζει η Sylvia Walby: *«Τα δικαιώματα είναι σχέσεις που αποκτούν νόημα κυρίως όταν ασκηθούν»* (Walby, στο Σαμίου, 2006: 51-52). Παρά τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που έλαβαν χώρα τις τελευταίες δεκαετίες στον δυτικό κόσμο, τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται μεγάλη οπισθοδρόμηση, όπως επισημαίνει και η Joanna Brenner, και προσπάθεια ακύρωσης ορισμένων κατακτημένων δικαιωμάτων στις δυτικές χώρες (Brenner, στο Σαμίου, 2006: 52-53). Αντίστοιχα, και η Christine Delphy, γνωστή θεωρητικός και ακτιβίστρια του φεμινιστικού κινήματος στη Γαλλία, τονίζει: *«Όσοι διαβεβαιώνουν ότι η ισότητα έχει ήδη κατακτηθεί ψεύδονται»* (Delphy, στο Σαμίου, 2006: 54). Δυστυχώς, λοιπόν, η παρουσία των γυναικών παραμένει περιορισμένη, όσον αφορά τους χώρους πολιτικών αποφάσεων. Χαρακτηριστικά, η Παντελίδου-Μαλούτα επισημαίνει: *«Οι γυναίκες δεν στερούνται εξουσίας επειδή δεν συμμετέχουν στις πολιτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, αλλά αντίθετα δεν συμμετέχουν σε αυτές επειδή δεν έχουν εξουσία»* (Παντελίδου-Μαλούτα, στο Σαμίου, 2006: 56).

Κλείνοντας αυτήν την εργασία, θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι έχει υπογραφεί από την Ελλάδα, ήδη από το 1999, το πρωτόκολλο της σύμβασης για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών, που επικυρώθηκε το 2001 με τον νόμο 2952 (Σαμίου, 2006: 68). Σήμερα, αυτός ο νόμος είναι άλλη μία επιβεβαίωση του ισχυρισμού ότι, παρά τις προόδους που έχουν γίνει στα χαρτιά, στην πράξη δεν παρατηρείται ισάξια πρόοδος, ειδικά τα τελευταία χρόνια. Θα αποφευχθεί η ανακύκλωση της κοινωνικής υποτίμησης και εκμετάλλευσης των γυναικών, ή θα ζήσουμε σε μια συνεχή επανάληψη των ίδιων ιστορικών γεγονότων και δεδομένων; Σε κάθε εποχή, τα σύνθετα και πολιτικά ζητήματα εξαρτώνται από τις πολιτικές διαδικασίες, μέσα από τις οποίες τα δρώντα πρόσωπα και τα κέντρα εξουσίας θα συγκρούονται για να αποκτήσουν τον έλεγχο. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η δημοκρατία προϋποθέτει έναν χώρο συζήτησης, όπου όλες οι κοινωνικές ομάδες θα αναλύουν τις ιδέες τους, και θα λαμβάνουν αποφάσεις για τη θεσμοθέτηση νόμων και για τη διασφάλιση ίσων δικαιωμάτων. Αυτό παραμένει, ακόμη και σήμερα, το σημαντικότερο διακύβευμα των σύγχρονων κοινωνιών...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ✚ Αβδελά Ε., *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας, 1990.

- ✚ Αβδελά Ε., «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στην σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», στο Α. Κητρομηλίδης – Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002 Τόμος Β΄*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.

- ✚ Αβδελά Ε., «Ανάμεσα στο καθήκον και το δικαίωμα. Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα 1864-1952», στο Θ. Δραγώνα – Φ. Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και Έθνος Κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

- ✚ Βαρίκα Ε., *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2011.

- ✚ Βασιλειάδου Δ., *Στον τροπικό της γραφής: Οικογενειακοί δεσμοί και συναισθήματα στην αστική Ελλάδα, 1850-1930*, Αθήνα: Gutenberg, 2018.

- ✚ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986.

- ✚ Gallant T., *Νεότερη Ελλάδα: Από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, μτφρ. Γ. Σκαρβέλη, επιμ. Δ. Λαμπροπούλου – Κ. Γαρδίκας, Αθήνα: Πεδίο, 2017.
- ✚ Καραμανωλάκης Β. (επιμ.), *Εκπαιδύοντας παιδιά στη μετεπαναστατική Αθήνα. Τα ημερολόγια του Τζων & της Φάννυ Χιλλ*, μτφρ. Μ. Μεζίτη, Αθήνα: Ευρασία, 2023.
- ✚ Μπακαλάκη Α. και Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.
- ✚ Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στην βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2002.
- ✚ Σαμίου Δ., «Γυναίκες, φύλο και πολιτική (τέλη 18^{ου} – αρχές 21^{ου} αι.). Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές βιβλιογραφικές προσεγγίσεις: μία εισαγωγή», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2006, διαθέσιμο στο http://www1.aegean.gr/gender-postgraduate/Documents/Μελέτη_Σαμίου.pdf (18/6/2024).
- ✚ Φουρναράκη Ε., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.